

ЕТНОБУТТЯ УКРАЇНЦІВ І ЙОГО ВІДОБРАЖЕННЯ У ПІСНЯХ-БАЛАДАХ

Народна балада — це ліро-епічний твір-пісня з драматично напруженим сюжетом, в основу якого покладені фантастичні або незвичайні, часто трагічні події.¹

Баладні пісні належать до цінних здобутків духовної культури нашого народу. Українські народні історичні та соціально-побутові пісні, пройняті глибоким драматизмом і ліризмом, західноєвропейські вчені ще в ХІХ столітті зараховували їх до числа найкращих балад світу. Перегорнемо англійські, французькі, німецькі, американські, іспанські чи інші періодичні видання або ж філологічні дослідження того часу, і ми неодмінно натрапимо на заголовки «Балади України», «Козацькі балади», «Балади степу» чи щось подібне. Поетична Україна для зарубіжного дослідника, письменника чи простого читача неодмінно асоціюється з баладою, з думою, з ліричною піснею, народженою чи то в Київській Русі, чи за доби козацтва, чи в епоху боротьби з царизмом. Балади, як давні невеликі поеми, складені для співу, посідають почесне місце поряд з думами, ліричними піснями і романсами в фольклорі, де народ зумів у поетичному слові виразити найактуальніші проблеми історичного розвитку і розкрити долю особи, красу її душі і серця.²

Балада — один з улюблених видів творчості українського народу, і він вніс до цього відомого у всіх народів жанру стільки свого тепла й щирості, героїчного й ліричного, що його пісні, як у свій час висловився перед паризькими студентами Адам Міцкевич, розходяться по всій слов'янщині. Баладні пісні — це ще один переконливий доказ багатства поетичного і музичного світу народу.

«Найпродуктивнішим періодом українського баладотворення були ХV—ХVІІ століття. В ХVІ ст. поодинокі зразки пісенних творів цього жанру вже фіксуються в писемності, використовуються або згадуються в літературі. Про жвавий розвиток баладної

¹ Нудьга Г. А. Слово і пісня. — С. 187.

² Докладніше див.: Нудьга Г. А. Українська балада. — К., 1970.

творчості в XV—XVII ст. красномовно свідчить і наявність в українському баладному фонді значної кількості сюжетів, народжених в атмосфері тогочасного життя, передусім в умовах постійної боротьби народу з ханськими та султанськими завойовниками. Усна народна традиція донесла з тих часів до записувачів фольклору XIX—XX ст. багато баладних творів, сповнених родинних драм, трагедій та патріотичного героїзму».¹

Термін «балада» — не народного і не українського походження. Його стали вживати на Україні на початку XIX ст., в добу романтизму на означення жанру народних пісень (а також літературних творів) ліро-епічного жанру. Етимологічний корінь слова «балада» виводиться з грецького «ballo» — рухатися, від якого пішли і латинське слово «ballo» — танцюю. Тільки у XVIII ст. баладами стали називати ліро-епічні пісні з виразною драматичною фабулою, з трагічними сюжетами і фантастичним способом викладу. Приблизно таке значення вкладали в цей термін і українські та російські літератори й фольклористи початку XIX ст.²

В Росії і на Україні термін «балада» в застосуванні до літературних і народнопісенних творів з'явився в перші десятиріччя XIX ст. з тим же в основі своїй значенням, з яким вживається і сьогодні. Ним користувалися, зокрема, відомі дослідники народної творчості М. Максимович, М. Костомаров та ін. Одним із перших вітчизняних учених дав визначення фольклорного жанру балади М. Драгоманов. «То, — писав він у 1875 р., — пісні епічного змісту, що, оповідаючи, звичайно мають за сюжет яку-небудь сумно-ефектну подію: вбивство свояка, жінки, мужа, отруту брата, смерть жінки, шлюб із сестрою і т. п. (Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність і письменство. — Львів, 1899. — Т. 1. — С. 67).³

У комплексі незвичайного, що є однією з провідних жанрових ознак балади, помітну роль відіграє фантастика, витоки якої в глибинах давнього анімістичного світогляду первісних людей, котрі не відділяли себе від навколишньої природи і вірили в її найрізноманітніші перетворення. Оскільки для поезії, як писав Гегель, «справжньою стихією є художня фантазія, а фантазія необхідна для творення краси»⁴, то збережені з давнини уявлення про природу й стали матеріалом для поетичної фантазії, відкрили

¹ Дей О. У світі народної балади // Балади. — К.: Дніпро, 1987. — С. 9.

² Детальніше див.: Нудьга Г. А. Українська народна балада // Українська мова і література в школі. — 1968. — № 12. С. 11—18. (Цит. за Український фольклор: Критичні матеріали. — С. 218—220).

³ Дей О. І. У світі народної балади // Балади. — К.: Дніпро, 1987. — С. 5—6.

⁴ Гегель Г. — В. Ф. Эстетика. — М., 1973. — Т. 1. — С. 218.

їй шлях для легкого переходу з реальної в нереальну площину, для зображення з поетичною метою різних метаморфоз людини — в рослину, птаха чи навпаки і т. п.

«Ні, не несвідомість, а почуття своєї спорідненості, своєї спільності, своєї тотожності з усім великим царством життя, — писав В. Г. Белінський, — змушує наш дух бачити своє відбиття в таємничих явищах природи».¹

Народні балади — це ліро-епічні пісні, з драматично напруженим сюжетом, у яких розповідається про фантастичні або незвичайні події. В центрі балади завжди перебуває індивідуальна, але суспільно значима людська доля. «Якими б неймовірними й жорстокими не здавалися нам відтворені тут злочини, вони трапляються в житті і мають під собою реальний ґрунт чи то у вигляді злочинності або фатальних випадків, чи у формі невідворотної дії звичаєвості, а часом і забобонності. Тому проникнення у суть кожного сюжету вимагає історичного підходу».²

Будова вірша і строфи в українських баладах різна, без будь-якого канону, мелодії здебільшого повільні, співають їх хором і соло. Але відчувається, що фантастичні балади про перетворення людей на птахів та рослин своїм стилем поетичним і музичним ближчі до обрядової поезії, а історичні та соціально-побутові до пісень історичних та ліричних. У баладі, мабуть, більше, як в інших жанрах, елементів фантастики, чудодійних моментів та незвичайних ситуацій, у зв'язку з чим і героями їх є не тільки люди, а й фантастичні істоти. Та вже давно дослідники відзначили, що українська балада, на відміну від інших, має найменше фантастичних, загалом містичних елементів. Вона тісно пов'язана з реальним життям народу, особливо з його історією і з цього погляду є частиною поетичного літопису.

Трагедія і сумовитість не є ознакою всіх балад, значне число їх складено в оптимістичному ключі, навіть там, де події кінчаються смертю. Життя торжествує над смертю, і сприймається вона як частка великої драми людського існування. В баладах, як ніде, діє принцип «моральної перемоги» фізично переможених героїв.³

«Балади являють собою своєрідну пропаганду моральних норм шляхом оспівування чи заперечення різного виду аномалій, що вражали народну уяву», — зазначає сучасний фольклорист С. Мишанич.⁴

¹ Белінський В. Г. Вибрані філософські твори. — К., 1948. — Т. 1. — С. 96.

² Дей О. І. У світі народної балади. // Балади. — К.: Дніпро, 1987. — С. 14.

³ Детальніше див.: Нудьга Г. Українська народна балада // Українська мова і література в школі. — 1968. — № 12. — С. 11—18.

⁴ Культура і побут населення України. — К.: 1991. — С. 173.

Термін балада в сучасній науці про народну творчість вживається на означення своєрідного жанру епічних у своїй основі пісенних творів розгорненої гостродраматичної і трагічної сюжетики, в яких реалістично (хоч деколи й з використанням елементів фантастики та міфічності) відображаються винятково напружені конфлікти чи фатальні збіги обставин — в особистій, громадській та сімейній сферах народного життя. При цьому освітлення і дидактична оцінка зображуваного ведеться з позицій усталених етичних принципів народної моралі. Іншими словами, соціальна дійсність, співпричетність до історії бачаться тут крізь призму особистих драм і трагедій. Органічна єдність цих прикметних ознак і надає баладам суверенності жанру.¹

Порівнюючи балади з історичними піснями, С. В. Мишанич пише: «Якщо історичні пісні ведуть розповідь про конкретних осіб, про значні суспільні події та факти, то предметом зображення балад здебільшого виступає побутова сфера, зокрема повсякденні життєві колізії драматично-трагічного змісту.²

Українські балади можна поділити на три, хоча й умовно виділені, але виразно окреслені тематичні групи: 1) твори, в яких розкривається поетичний світогляд народу, його міфологічні уявлення, світ його фантазії і розуміння природи; 2) соціально-побутові балади, в яких відбилися духовна історія народу, його мораль, етика, родинний устрій, побут; 3) історичні, пов'язані переважно з героїчною боротьбою народу за свободу і незалежність рідної землі.³

В своїй роботі ми основну увагу будемо звертати саме на останні дві групи балад, бо вони найближче за своїм змістом та ідейно-художнім спрямуванням стоять до дум та історичних пісень. Г. Нудьга писав: «Справжньою окрасою української пісенної поезії справедливо називають історичні балади, багаті за змістом і оригінальним поетичним висловом. Як і в думках та історичних піснях, у баладах різними сторонами виявляє свою дужу силу ідея вітчизни, розкриваються народні ідеали, погляди на історію рідного народу і шляхи, якими проходила консолідація його патріотичних сил.⁴

В історичних баладах, як підкреслив Б. Путілов, поєднується «державна історія» і особисте життя людей, реальні історичні діячі і вигадані герої. Народна творчість у даному випадку «пе-

¹ Дей О. І. У світі народної балади // Балади. — К., 1987. — С. 5.

² Культура і побут населення України. — К., 1991. — С. 173.

³ Нудьга Г. Слово і пісня. — К., 1985. — С. 199.

⁴ Див.: Нудьга Г. Українська народна балада // Українська мова і література в школі. — 1968. — № 12. — С. 11—18. (Цит. за Український фольклор: Критичні матеріали. — К., 1978. — С. 224).

ренесла зображення найгостріших і драматичних історичних колізій із сфери державної політики в сферу домашню, в щоденний побут».¹ Через політичні обставини герої безпосередньо втягуються в сферу історичних подій. Таким чином, «не тільки історія стає побутом, але й народний побут з його характерними колізіями виводиться на орбіту історії і стає сферою відбиття найгостріших політичних конфліктів».²

Найоригінальнішим витвором поетичного генія українського народу є чудово складені балади про козацьке життя, про героїчну смерть воїнів на полі бою. У цій великій групі історичних балад є справжні шедеври: «Смерть козака» («Ой у полі жито»), «Козака несуть», «Орел виніс козацьку руку», «Чорна рілля заорана», первісна основа якої виникла ще, очевидно, в добу Київської Русі і лишила слід у «Слові про похід Ігоря».³

Балади про козацькі походи, про героїчну смерть на полі брані — це високомистецькі твори про драматичні епізоди військового життя України тих часів. Згадаймо «Козака виряджають», «Сестри виряджають брата», «Вдова проводжає сина в похід». Матері, сестри знають, що таке війна, знають, що син (брат) можуть не вернутися, але їхня свідомість вища над усе, вона панує над страхом, смертю і можливістю осиротіти. Близькі до голосіння поетичні формули типу: «Візьми, сестро, піску жменю та й посієш на каменю. Як той пісок зійде, тоді твій брат в гості прийде, — тільки підсилюють ідейне спрямування цих балад⁴ і засвідчують як високо піднеслися тоді почуття мас.

Смерть в ім'я свободи вітчизни стає провідним мотивом більшості балад про козацькі походи і бої. У баладах, як і в думках, зосереджується увага на трагічних моментах. «Козака несуть», «Похорон козака», «Порубаний козак на могилі», «Орел виніс козацьку руку», «Розмова козака з орлом» — в усіх цих баладах утверджується можливість збереження свободи народу через боротьбу й смерть, через жертвність.⁵

В баладах, як і в історичних піснях знайшов відображення давній козацький звичай*: ставитися до коня як до товариша, або

¹ Путилов Б. Славянская историческая баллада. — М.—Л., 1965. — С. 28.

² Там же.

³ Див.: Нудьга Г. Українська народна балада // Українська мова і література в школі. — 1968. — № 12. — С. 11—18.

⁴ Нудьга Г. Слово і пісня. — К., 1985. — С. 224.

⁵ Див.: Нудьга Г. Українська народна балада // Український фольклор: Критичні матеріали. — К., 1978. — С. 225.

* Звичай — усталений спосіб людської діяльності, який передається від покоління до покоління (Див.: Культура і побут населення України. — К.: Либідь, 1991. — С. 229).

вірного слуги. Надзвичайно зворушливо цей звичай подається у пісні-баладі «Ой умирає козак»:

Та й питається
У хазяя-друга:
«Ой куди ж мені,
Та мій хазяю,
Без тебе вдаваться:
Чи в край рідний,
У степ вільний,
Чи з кручі вбиваться?»
«Ой ти ж коню мій,
Та старий слуга мій,
З кручі не вбивайся,
Ой тікай ти в край поля,
А татарам не дайся!
Ой гуляй, коню мій,
Та в чистому полю,
Бо вже тобі, коню,
Та не буде ласки,
Та й ранішньої волі.
А може ж ти, коню,
Та доскочиш, коню,
Та й у край-слободку,
Ой там ти побачиш
Батька мого й матір».¹

І далі козак сам у інакомовній формі говорить, як сповістити дівчину і рідню про його смерть:

«Бо нам не видаться:
Та сирая земля —
Ото моя теща,
Я в неї за зятя (с. 255).

Більш розгорнуто інакомовність подається у пісні-баладі «Піду в садочок, нарву квіточок»:

«...Біжи, коню, та й дорогою.
...Не кажи, коню, що я втопився.
...А кажи, коню, що я оженився.
...Була молода — холодна вода.
...Були світилки — ясні зірки.
...Були бояри — з чорної хмари.

¹ Балади. — К., 1987. — С. 254—255. (Далі тексти балад цитую за цим виданням, у дужках вказуючи сторінку).

Були свашеньки — черепашеньки.
...Були музики з бистрої ріки (с. 23).

Не забуває козак перед смертю і про долю своєї нареченої, що дала йому обіт, він звільняє її від даного слова:

«А ще як побачиш
Та мою дівчину,
То дівчині скажеш,
Хай іде вона заміж,
Бо нам не видатся...» (с. 255).

Розгорнуто про зняття обіту з дівчини говориться у пісні-баладі «Да шумить, гуде дібровонька»:

«— Товаришу, рідний брате,
Ой як підеш ти додому,
То накажи мойому роду —
Не так роду і родині,
Як тій молодій дівчині —
Нехай вона мене не жде,
Нехай (вона) заміж іде,
Бо вона мене не діждеться,
Тільки горя-біди набереться (с. 288—289).

Але є у великому пісенному масиві України пісні, у яких козак карає дівчину за те, що вона порушила обіт, не дотримала свого слова. Прикладом може бути пісня-балада «Через сад зелений стежечка лежала»:

«То не хмара вгорі задзвеніла:
На вгороді маківка злетіла.
— Ото тобі, Марусю, весілля, —
Не посилай козака по зілля!
Не схотіла, щоб у парі жити,
Тепер будеш в сирій землі гнити! (с. 66).

У пісні-баладі «Повернувся козак з походу додому» жертвою обмови стала дружина козака, яка ніби-то не дотримала обіта, не випадково у пісню вводиться алегоричний образ зміюки, що чине наклеп, щоб розлучити закоханих:

Ой спить козак під явором міцно.
Та й приповзла зміюка до нього,
Стала йому на вухо шептати:
— Не здержала жона слова свого,
Знайшла собі милого другого. —
Ой проснувсь козак, шабельку хапає,

Тихим кроком до хати вступає,
Там спить жона у постелі білій,
А їй сниться у походах милий.
Ой мигнула гостра шабля вгору —
Покотилась голівка додолу (с. 170).

У баладах, як і в історичних піснях та думках, знайшов відображення звичай покривати тіло чи обличчя загиблого козака червоною чи білою китайкою, що в народі стали символом жалоби:

«Ой на горі вогонь горить,
А в долині козак лежить,
Порубаний, постріляний,
Китайкою покританий (с. 260).

Більш розгорнуто образ козака убитого і китайкою покритого подається у пісні «Ой у полі сніжок мружить»:

«Ой у полі сніжок мружить.
Ой там козак убит лежить:
На купині головою,
Накрив очі китайкою —
Ой якою — біленькою,
Вже навіки смутенькою» (с. 261).

Про червону китайку як символ жалоби співається у пісні-баладі «Ой у полі жито копитами збито»:

«Ой у полі жито копитами збито,
Під білою березою козаченька вбито.
Ой убито, вбито, зтягнуено в жито,
Червоною китайкою личенько накрито» (с. 49).

На увагу заслуговують пісні-балади, у яких метонімія сприяє драматизації ситуації, коли мати, впізнаючи серед козаків свого сина, усвідомлює, що він загинув. Виразні в цьому плані пісні «Ой Марку мій, Марку» (с. 87), «Ой у Харкові на риночку», у якій є такі рядки:

«Ой вийшла із хати Маркова мати,
Та й стала вона Марка пізнавати:
Ой Марків кінь, та не Марко сидить,
Ой Маркова зброя, та не Марко у ній.
Маркова нагайка, та не Марко держить;
Ой Маркова пісня, та не Марко співа;
Бо вже десь мого Марка на світі нема» (с. 86).

Відображено у піснях-баладах і народні прикмети та повір'я, у яких знайшли відображення анімістичні вірування українців. Так у пісні «Три явори зелененькі на яр похилились» говориться про матір, яка вирядила трьох синів на війну і посадила три рядочки м'яти, кожен з яких пов'язала з долею сина. Момент споглядання м'яти і очікування вістей від синів значною мірою драматизують пісенну оповідь:

«Три явори зелененькі на яр похилились —
Старий батько й стара мати тяжко зажурились.
Посіяла мати м'яту в саду три рядочки,
Поливала слізеньками ранки й вечорочки.
Вдруге річка замерзала і вже розмерзає, —
Від трьох синів із війноньки вісточки немає.
Як у першому рядочку стала в'януть м'ята,
Прийшла вістка о старшому, що в полон узято.
В другім рядочку, зійшовши, листя повсихало, —
Прийшла вістка, що другого лишенько спіткало...
В третім рядку нема сходу, посіла ожина, —

Прийшла звістка й про меншого, що в бою загинув» (с. 300).

У цій же пісні звучить прокляття війні, ворогам, що зруйнували рідний край:

«— Кляті німці, воріженьки, що ж ви наробили,
Зруйнували край наш милий і життя родини!» (с. 300).

Не обійшли увагою українські народні балади і звичай оплакування козака. Не завжди козацьке тіло омивають сльози матері та рідні, гинучи на полі бою він залишається неоплаканим, тому народні співці вводять у балади алегоричні образи птахів, зокрема зозуль, що оплакують тіло померлого. Забитого стрілою двоиноного сина оплакують три зозулі, що уособлюють матір-удову, дружину і сестру:

«Летять зозуленьки,
І всі три рябенькі:
Одна прилетіла —
В головоньках сіла;
Друга прилетіла —
Край серденька сіла;
Третя прилетіла —
Та в ніженьках сіла» (с. 8—9).

Про звичай оплакувати тіло козака співається і у пісні-баладі «Хорій козак, хорій козак». У пісні акцентується увага на дра-

матичній ситуації, тяжких переживаннях дівчини, що втратила коханого:

«Тіло везуть, коня ведуть,
Кінь головку клонить,
А дівчина за козаком
Білі ручки ломить.
Ломить ручки, ломить ручки
І мізельні пальці:
Ах, вже нема і не буде
Такого коханці» (с. 33).

Відомо, що на Україні був звичай, коли козак їде у похід, то дівчина дарує йому вишивану хустку — символ кохання і вірного чекання. Ця хустка була і своєрідним оберегом і своєрідною обручкою. У пісні-баладі «Кувала зозуля в неділю раненько» тяжко поранений козак повертає дівчині хустку, щоб після його загибелі вона згадувала про свого коханого:

«— Ой милий мій, милий, що ж ти завойовав,
Що ти ручок-ніжок своїх не жаловав?
— Ой підступися, мила, три кроки до мене,
Вийми свою хустку, обітри кров з мене.
Вийми свою хустку, мені ж вишивала...
Будеш пам'ятати, що милого мала» (с. 294).

Як у думках та історичних піснях, так і у піснях-баладах згадується народний звичай насипати над козаком високу могилу і садовити червону калину:

«Висока могила да, гей, висипана,
Червона калина посаджена» (с. 35).

Слід зазначити, що в ряді пісень-балад співається про те, що козак, який їде у похід, передчуває свою загибель і тому, відповідаючи на запитання матері: коли ж він повернеться, вдається до інакомовних формул. При чому ці інакомовні формули дуже різні, найчастіше говориться про сіяння піску на камені, як ось у пісні «Сеї ночі опівночі снило ми ся диво»:

«— А ти іди, стара мати, возьми піску в жменю
Та понеси і посій го на тому каменю:
Та коли вже той пісочок ізійде, ізійде,
Тоди до ся, старенькая, синочок твій прийде» (с. 290).

Співзвучна з нею і пісня-балада «Ой мала вдова сина сокола», але в інакомовну поетичну формулу введені інші образи — млиновий камінь та павине пір'я:

«Ой мала вдова сина сокола,
Вигодовала, в військо оддала...
— Сину мій, коли прийдеш до нас?
— Тоді я, нене, приїду до вас,
Як павине пір'я наспід потоне,
А млиновий камінь наверх виплине!» (с. 286).

Часто в піснях-баладах подаються і пояснення до інакомовних поетичних формул: «Як нема на каменю з піску того сходу, так немає сина (милого, брата) із походу». Але часом неймовірність ситуації, про яку говориться в пісні, красномовно, без зайвих пояснень символізує загибель ліричного героя. Прикладом можуть бути рядки з пісні «Мати сина проклинала»:

— Тогди, сестро, гостем буду,
Та як камінь корінь пустить,
Та як верба ябко зродить (с. 198).

В часи тяжких лихоліть у військо йшли служити не тільки хлопці, але й дівчата. Це явище на Україні знайшло відображення у пісні-баладі «Сине море, а жовтий цвіт»:

«Хто має коні, то готуйте,
А хто не має, то купуйте.
Хто має хлопців — споряджайте,
А хто не має, то наймайте. —
Обізвалася бідна вдова,
Що нема сина, ні наймита,
Єсть тільки дочка Оленочка,
Та й тую треба в військо оддать...
А оддаючи, треба навчати:
— Ой їдь, Оленочко, не зоставайся,
Попереду війська не хватайся,
Держися війська середнього
і козаченька статешнього... (с. 248—249).

З цього приводу цікаву думку висловив А. П. Пономарьов у розділі «Сім'я і родинна обрядовість»: «Звичай давати обітницю безшлюбності сягає сивої давнини, пов'язуючись, як правило, з частими війнами та набігами войовничих сусідів. Даючи обітницю, дівчата нарівні з чоловіками нерідко брали участь у військових діях, а в мирний час виконували суто чоловічу роботу. Цей

звичай в окремих регіонах зберігався до початку нашого століття.¹

У пісні-баладі «Сине море, а жовтий цвіт» подається навіть портрет дівчини-воїна:

«— Ой що же се у вас за козаченько,
Що в його коса до пояса,
Що в його личко, як листочок,
Що в його личко, як листочок,
Що в його брівки, як шнурочок?
— Ой це ж у нас не козаченько,
А це у нас дівка Оленка» (с. 249).

У пісні « Прийшла карта з Сянока» оспівано мужність, воїнську доблесть дівчини-воїна:

«— Ти, цуруню, наймладша,
Воювати найздальша.
— Я, татуню, я піду,
Воювати я буду! —
Як з армати стрілила,
Триста мужів забила.
Сам ся цісар дивував,
Што за вояк воював» (с. 286).

В ряді пісень-балад оспівано особливості козацького життя. Перш за все, пісні зберегли цікаву інформацію про те, що жінки не допускалися на Січ. Про це йдеться у пісні «Гей, їхав козак з України»:

«На Україні, в Запорозжю,
Козаченьки пробувають,
Красних панянок не мають;
Лиш в нас гори золотії,
А річеньки медовії,
А травоньки шовковії...» (с. 72).

У піснях-баладах часто говориться захоплено про безтурботність козацького життя, як ось у пісні «Що в полі верба, під вербою корчма»:

«Що в наших краях, ой весело жить,
Ой весело жить, легенько робить.
Що в наших краях ні тчуть, ні прядуть,
Ні тчуть, ні прядуть — все мед-вино п'ють,
Що в нашім краю ні жнуть, ні косять,

¹ Культура і побут населення України. — К., 1991. — С. 143.

Ні жнуть, ні косять, — жупани носять.
Що у нас поля все кам'яні,
А у нас трави все шовкові;
Що у нас трави все шовкові,
А у нас ліси все калинові» (с. 75).

У народних піснях найчастіше поетизується козацьке життя, але потрапляють у них і гіркі реалістичні картини козацького життя, соціальне розшарування серед козацтва. Підтвердженням цьому можуть бути рядки з пісні «Гей, їхав козак з України»:

«Все, що маю, то сховаю,
В рукавицю на полицю...
...козаки — то голяки:
У козака душа в тілі,
А сорочку воші з'їли...
Є у степу доріг много:
Куда хочу, туди скочу,
Хочу ік лісу, хочу ік бісу,
Хоч у поле, хоч у море...» (с. 73).

Як бачимо, в баладах знайшли відображення такі козацькі звичаї:

- 1) звичай жертвувати собою заради свободи народу;
- 2) звичай ставитися до коня, як до товарища;
- 3) звичай інакомовно говорити про смерть козака;
- 4) звичай давати обіт вірності і звільняти від нього;
- 5) звичай покривати тіло померлого козака китайкою;
- 6) звичай оплакувати померлого;
- 7) звичай брати дівчат до війська;
- 8) звичай опоетизовувати козацьке життя.

Поряд з козацькими в українських народних піснях-баладах знайшли відображення і громадські звичаї. Як в думках та історичних піснях, так і в історичних та соціально-побутових баладах є опис одвічного українського звичаю, що став ознакою менталітету українського народу — шанобливо ставитися до батька-матері, рідної землі. Найкраще цей звичай описано у баладі «В Цареградї на базарї»:

«Дівка-бранка не втерпіла,
В свою землю поглянула,
Отця й неньку спом'янула...
Деся взялась на морі хвиля,
Всі кораблики побила,
Татарина затопила,

Невольничку залишила,
В свою землю викинула.
Отця-неньку споминала, —
В свою землю жить попала» (с. 242).

У цій пісні, як це і властиво жанру балади, застосовано елемент фантастики, щоб наочніше показати силу патріотичних почуттів до рідної землі, любові до батька-матері, що захищають людину, рятують з найскрутніших ситуацій. Чужина ж у цілому ряді пісень сприймається вороже. Надзвичайно виразно про чужину сказано у пісні «Ой гай, мати, гай та все чужий край»:

«Ой гай, мати, гай та все чужий край,
Чужа сторона — досада моя» (с. 32).

За українським народним звичаєм чужину, неволю та нелюба вважали гіршими за смерть. Прикладом можуть бути рядки з пісні-балади «На зеленім цариночку»:

«...то турки і татари, —
А всі твої суть бояри. —
До світлиці хутко впала,
Меч вхопила, шию втяла...
— Лучче тутка погибати,
Ніж з татарами пробувати» (с. 241).

Співзвучна з цією піснею і пісня «Трава шумить, трава шумить, Роман траву косить»:

«Пішла в потік Оленочка та й водички брати,
Подумала вона собі: яку смерть завдати.
Подумала Оленочка та й си утопити,
А водичка, а маленька, — що буду робити?
Подумала Оленочка та си завісити —
Смерічечки а маленькі, не будуть держати...» (с. 242)

Розгорнуто дівочий протест проти неволі і життя з чужоземцем-нелюбом подається у пісні «Сине море, а жовтий цвіт»:

«Та лучше ж мені в землі пріти,
Ніж з татариним вік прожити.
Ой лучше ж мені в землі лежать,
Ніж з татариним вік проживать» (с. 150).

У цих піснях, на нашу думку, знайшов відображення ще один давній звичай, що панував на Україні у тяжкі лихоліття кочової навали, коли шлюбом кочовика-ватажка і гарної дівчини-українки вирішували різні міжетнічні проблеми. Кочовики тоді не зав-

давали тим, хто віддає дівчину, руїни, не вбивали, не брали в полон, а часом ще й щедро одарювали: «Продай, Роман, Оленочку — будем добре жити», або:

«Ой Романе, Романочку.
Продай сестру Оленочку
За коники воронії
І за сідла сребнії,
За уздела шовковії
І за станлі золотії,
За червоні незлічені,
За таляри незмірені» (с. 240)..

Типовим явищем було самогубство дівчат через примусовий шлюб з нелюбом взагалі, а тим більше із загарбником-чужоземцем. Сцена самогубства дівчини досить детально подається у пісні «Чорна хмара наступає»:

«— Ой слуги ж мої вірненькії,
Гостріте ножі гострейкії,
Буду краяти кошулейку,
Поїду з царем до шлюбейку. —
Не потрапила в полотенце
Та й розкраяла собі серце.
— Ой ліпше маю в землі гнити,
Ніж з царейком в світі жити!
Ой ліпше буду землецею,
Ніж за царейком царицею» (с. 61).

Відомо, що українське слово «шлюб» походить від слова «слюб», тобто одруження по любові, тому так непримиренно ставляться до нелюбів ліричні героїні українських народних пісень-балад. Нелюб у ряді пісень стає втіленням жіночого горя:

Ой на горі дуб, дуб,
Тече вода з дуба.
Бідна моя головочко,
Пішла-м за нелюба.
(«Ой на горі дуб», с. 139).

У пісні « Ох і гаю ж мій, гаю темний, густий — не прогляну» показано, що скільки нелюб не намагається викликати до себе кохання дівчини дорогими дарунками, йому не вдається купити її прихильність до нього:

«Ой внеси, малий хлопче, да дорогії сукні...
...дорогії черевички,
...дорогее намисто,

...мису червінців,
...да коня вороного,

Чи не заговорить,
хоч слово промовить да до мене моя любя пані.

— Ой гей, милий боже, кінь не поможе.

Як не любила, не буду любити і з тобою говорити» (с. 136—137).

У піснях-баладах знайшов відображення також звичай прощання з громадою. Так у пісні «Ой був газда Андрієчко» запродана батьком чужоземцям донька так прощається з громадою:

«Усім людям дзінькувала,
Лиш татові не гадала» (с. 244).

На Україні з давніх-давен був звичай вважати за тяжкий гріх кровосуміш. З цього приводу вітчизняний фольклорист О. І. Дей зазначає, що балади «ввібрали в себе відгомінні зіткнення звичаїв та етичних норм родового та патріархального устоїв у сфері родинних відносин, що передусім чується в сюжетах про кровозмішення (інцест), де ці зв'язки або змальовуються як випадкові, ненавмисні, або як попереджені й не здійснені. На Україні часів невпинної боротьби з ординськими та іншими завоювниками, яка розкидала по світі братів, дітей і батьків, сама дійсність підживляла сюжети про зустрічі невпізнаних родичів, і тому такі твори збереглися до часу їх масового запису».¹

В одній з таких балад «Ходить турок по риночку» є такі слова:

«— Проси, сестро, пана бога,
Що такая єго воля,
Що я не спав нічки з тобов,
Що не вчинив гріху з тобов...» (с. 247).

А от у пісні-баладі «Била в Даня красна жона», яка очевидно лягла в основу задуму повісті-казки Марка Вовчка «Дев'ять братів і десята сестриця Галя», оспівано трагічну долю вдовиченків, які стали розбійниками і за свої злочиння були покарані:

«— Ідім, браття, скуплемся,
Свого гріха збудемся,
Бо ми зятя зарубали,
А сестринча розтоптали,
А з сестрицьов нічку спали. —
Пішли они та на гору,
Поскакали усі в воду,
Вісім впало і пропало,

¹ Дей О. І. У світі народної балади // Балади. — К., 1987. — С. 12.

А дев'ятий та не пропав,
Бо він з сестров нічку не спав» (с. 227)

До ще найдавніших звичаїв, що до певної міри пов'язані з анімістичними уявленнями людей, належить звичай при втраті дівочої честі відтинати косу:

«Сестра к сестрі промовляє:
— Приси, сестро, в турка ножа
Косу-росу відтинати
Та на Дунай закидати.
Прийде мати води брати,
Буде коси пізнавати.
Буде коси пізнавати,
Будуть коси промовляти:
«Гей, мамочко, да й ріднесенька,
Перекажи да й до ненька,
Най ся ненько не турбує,
Най нам сукні не гаптує;
Бо ми сукні повтрачали
Під явором зелененьким
Та з турчином молоденьким» (с. 236).

Проблема чесного роду є провідною у заключенні шлюбу, до дівчини, що належить до чесного роду, ставляться з повагою, ось як у пісні «Марусю, Марусю, ти чесного роду»:

«Марусу, Марусю, ти чесного роду,
Бери відеречка та іди по воду» (с. 60).

До дівчини, яка не береже свою честь і честь свого роду, народ ставиться зневажливо, її ніхто не хоче брати, навіть той, хто позбавив вінка. Прикладом можуть бути рядки з пісні-балади «Ой у полі, полі там жовняри стоять», у якій звучить і своєрідне застереження дівчатам не пити, берегти свою цноту:

«— За скляночку пива, а за другу вина
Не будеш, дівчино, віночка носила.
Не будеш, не будеш, бо-сь того не годна,
Співала гуляла з жовнярами до дня...
...Уже я не ввиджу вінка зеленого.
За вінок сто злотих, а за цноту тисяч,
Обіцяв жовнярик при вівтарі присяч!
— Присягну, присягну, але ж бо не тобі,
Тільки тій шабельці, що ношу при собі» (с. 91).

У цій пісні, як і у ряді інших, дівчат застерігають від необдуманих вчинків, необачності, надмірної довірливості. У піснях-баладах у високопоетичній формі програвуються різні життєві ситуації, у які може потрапити нерозсудлива дівчина. Чимало пісень розповідають про різні способи підмови дівчини. У пісні-баладі «Ой заїхав козак та з Україноньки» козак підмовляє дівчину, обіцяючи їй розкіш:

«Ой заїхав козак та з Україноньки,
Одмовив дівчину та й од родиноньки:
Ой поїдь, дівчино, ой поїдь із мами,
Ліпше ж тобі буде, як у твєї мами:
У мами ходила в подраній свитині,
В нас будеш ходити в чорній кармазині» (с. 79).

Співзвучна з рядками попередньої пісні пісня-балада «Є в полю криниця»:

«Ти у батька ходиш
В полатаних латах,
В нас будеш ходити
В дорогих блаватах! —
Багацько казали,
Давча намовляли.
Дівча послухало
Та й повандрувало» (с. 77).

Характерним для цих пісень художнім засобом є протиставлення бідного життя в родині і більш заможного із спокусником. У деяких піснях проглядає конкретний побут козаків без усяких прикрас:

«Будем їсти, будем пити,
При кирниці, студениці,
Козацьку саламаху,
Козацьку затераху...» (с. 72).

А у деяких піснях-баладах у словах звідника відверта, неприхована вигадка, обман, ось як у пісні «Ой в полі криниченька»:

«Мандруй, мандруй, дівча, з нами,
Ліпше буде, як у мами:
У нас криниці рубленії,
У нас ріки медянії,
У нас верби груші родять,
В нас дівки в золоті ходять» (с. 74).

У пісні «Іхали козаки із поля додому» крім розгорнутого зіставлення подається і оцінка необачного вчинку дівчини, що піддається на підмову:

«Ходи, дівча, з нами, з нами, козаками,
Буде тобі краще, як в рідної мами.
А в рідної мами грубая сорочка,
В нас будеш ходити, як попова дочка.
А в рідної мами треба все робити,
З нами козаками, — мед-горілку пити.
А в рідної мами все в тяжкій роботі,
В нас будеш ходити у шовку та злоті. —
Дівча дурна була, розуму не мала,
Сіла на коника, з ними поїхала» (с. 76).

Іноді трагізм зведеної дівчини передається через художній прийом протиставлення портретних рис до і після зведення. Визначальною в цьому плані є українська народна пісня-балада «У полі береза суха — не зелена, да гей». Зіставлення в пісні посилюється поетичними порівняннями: «вчора, як в лузі калина», «як мак зацвітає», «тепер стала «як білая глина...», рід не пізнає». Домінуючою у цій пісні є емоція каяття і розпачу:

«Не ходи, козаче, під мою комору,
Я дівка молода, боюсь поговору.
...Козак насміявся, що дівка й не чула.
Устала дівчина, ручки заломила,
Ой боже мій, боже, що я наробила.
Що я вчора була, як в лузі калина,
А тепер я стала, як білая глина!
Що я вчора була, як мак зацвітає,
А тепер я стала, що й рід не пізнає» (с. 90—91).

У пісні-баладі «Ой піду ж бо я, ой піду ж бо я», як і у цілому ряді ліричних пісень про зведення дівчини, використана інакомовна поетична формула зимної роси, що впала на очі і косу дівчини, що є символом втрати дівочої честі, цей поетичний образ підсилюється образом-символом «віночка», який дівчина не доносила:

«Впала росойка, впала зимнейка
На мої чорні очі.
Не так на очі, не так на очі,
Як на жовтую косу,
Ой вже ж я на ній, ой вже ж я на ній
Віночка не доношу» (с. 80).

У кожній пісні-баладі ситуація спокуси і зведення дівчини надзвичайно своєрідно інтерпретується. Так у пісні «Ой зійшли, зійшли дві зірниченьки ясні» звідники зневажливо насміялися з дівчини, цинічно зауваживши, чим закінчуються дівочі мандрі з козаками:

«Ой лишень дійшли до вишневого саду,
А вже зробили над дівчиною зраду.
— Ой коли ти йшла з нами вандрувати,
То було собі з дому й рантушок взяти,
Ой ти виділа, щс ідеш на мандрівку,
Було си взяти на дитятко кобівку» (с. 83).

Психологічний стан зведеної дівчини у багатьох піснях зіставляється у дещо інакомовній формі із станом дівчини, яку прив'язали до дерева і його підпалили. Прикладом може бути пісня-балада «Є в полі криниця»:

«Прив'язали дівч
До сосни косами,
До сосни косами,
До граба руками,
До граба руками.
До бука плечами:
— Дивися, дівчино,
До села очама. —
Ой зробили огню
З чорного кременя,
Запалили сосну
Згори до кореня.
Сосонка палає,
Дівчина вмліває» (с. 78).

А у пісні «Що в полі верба, під вербою корчма» викриваються облудні слова спокусника і дії, що зневажають дівчину:

— Кам'янії поля — то кості твої,
Шовкова трава — то руса коса! —
Ой бере козак дівку за руку
Та повів її у яр глибокий,
Та й повів її у яр глибокий,
У яр глибокий, у ліс високий,
У яр глибокий, у ліс високий,
Прив'язав її к сосні плечима,
К сосні плечима, на бір очима;
Викресав ьгню із ружиночки,
Запалив сосну із вершиночки;
Сосна горить, дівка кричить» (с. 75).

Усі ці пісні-балади були звернені до дівчат, закликали їх не бути легковірними, остерігатися спокусників, що можуть завдати їм моральної і фізичної шкоди. Про немилосердність, жорстокість спокусника співається у пісні «Ой заїхав козак та з Україноньки»:

«Ой узяв дівчину під білі боки,
Та й кинув дівчину у Дунай глибокий.
Ой плаче дівчина, плаче-умліває,
За берег ручками, за берег хватає.
Ой то козаченько шабельку виймає,
Та й по лікоть ручки дівчині втинає» (с. 79).

Балади у своєрідній поетичній формі доносять до широкого загалу певні морально-етичні синтенції, вироблені протягом віків у народній свідомості. Пісні-балади застерігають молодь від небачних вчинків, у яскравих образах малюючи наслідки (зрада, зневага, сором, вбивство і т. д.), які можуть трапитися з тими, хто зневажає народну мораль. Ось як про це співається у пісні «Іхали козаки із поля додому»:

«Привели дівчину аж до зелен гаю:
— Вертайся, дівчино, бо ми жінки маєм.
— Не можу, молодці, додому вертати,
Краще мені в лісі у муках сконати. —
Прив'язали Галю до сосни косами:
— Вже ти не повернеш до рідної мами.
Галю залишили, сосну підпалили,
Сосна догоряє, дівча промовляє:
...Ой хто в лісі чує, хай мене рятує,
Мені молоденькій вік зозуля кує» (с. 77).

У варіанті цієї пісні, що широко побутує на Дніпропетровщині, у останніх рядках звучить заклик дотримуватися народної моралі: «А хто дочок має, нехай навчає і темної ночі гулять не пускає».*

Подібне застереження зведеної дівчини звучить і у пісні-баладі «Ци чули-сти, люди добрі, таку новиночку?»:

«А як она ся топила, сім раз підпливала,
А все своїй мамці правдочку казала:
— Мамко моя старейкая,
ще там маєш п'ять, а дві на віддані,
Не давай їм так на волі, як ось дала мені.
Мамко моя старейкая, ще там маєш п'ять,
Не пушай їх на весілля (та) най дома сплять» (с. 112).

Нерідко в піснях цієї тематичної групи дівчина усвідомлює весь жах свого проступка і вважає, що сором для неї страшніший за смерть. Такою є і лірична героїня балади «Ой йа в селі на риночку»:

«— Сестро ж наша, єдинце,
Де поділась краса з лиця?
— Два козаки ночували,
Красу з лиця зцілували.
Лучче в морі утоплюся,
А додому не вернуся!» (с. 85).

Відверте каяття дівчини, що втратила цнотливість, звучить у пісні «Тихо, тихо Дунай воду несе», в цьому каятті виразно постає дівоча драма, жаль за загубленим дівуванням і усвідомлення свого проступка:

«Ой боже ж мій, що я наробила:
Дівування своє на віки згубила,
Свій неньці сраму наробила.
Піду між дівчата, з вулиці зганяють,
Піду між жінками — капур одягають,
— Надінь, надінь, надінь, не стидися,
Як надінеш, в ноги поклонися.
Тепер же я не жінка, не дівка,
Тепер же я людська поговорка» (с. 99).

У пісні-баладі «Їхав козак, їхав лугами-берегами» дівчина висловлює докір своєму звіднику:

«— Щоб тебе білила лихая година,
Відцуралась від мене моя родина:
Відцурався батько, відцуралась мати,
Ще й той відцурався, що думав узяти» (с. 90).

Крім того, у цих піснях-баладах говориться і про відвертий громадський осуд дівчини, яка не вбереглась від спокуси, дала себе звести. За завдану моральні і фізичну шкоду, за зраду, за глузування над почуттям у пісні «Ой чого, чого той терен похилився» дівчина в поетичній формі висловлює прокльони звіднику-спокуснику:

«— Щоб ти женився щовесни й щоосени,
Щоб ти женився, як той вітер по полі,
Щоб ти не мав ані щастя, ні долі.
Щоб ти женився, дівок тобі не стало,
Що твоє серце до іншої пристало.
...Щоб ти женився щомісяця й щогоду.

...Щоб ти женився й копали тобі яму.
...Щоб ти женився, згоріла тобі хата» (с. 100).

Сучасний вітчизняний фольклорист С. Мишанич, досліджуючи тексти українських народних пісень-балад, помітив таку їх характерну ознаку: «Балади являють собою своєрідну пропаганду моральних норм шляхом оспівування чи заперечення різного виду аномалій, що вражали народну увагу».¹

Особливо яскраво ці ознаки балад проступають у родинно-побутовому циклі та піснях-баладах про кохання. В одній з балад про кохання «Два братчики траву косили» співається про те, що страх сорому бути зведеною штовхає молоду дівчину на самогубство. Ця пісня-балада дуже схожа з побутовими та етимологічними легендами, побудованими на метаморфозах:

«Як потопала та й промовляла:
Не беріть води йа з синього моря,
Бо та вода — Ганнина сльоза.
Где тіло впало, там явір виріс,
Где личко впало, там калинов стало.
Де очі впали, там тернов стали,
Де коси впали, там осоков стали» (с. 89).

Мотиви самогубства властиві також історичним та соціально-побутовим баладам, особливо коли йдеться про примусове віддання дівчини за чужоземця, чи насильне її полонення, з метою оволодіти нею. Досить розгорнуто подібний образ подається у пісні-баладі «Ой був Газда Андрієчко». При чому у цій пісні використано образ зозулі, що за давніми анімістичними уявленнями українців сприймається як образ віщунки, образ зозулі у пісні-баладі персоніфікується:

«Надлетіла зозулечка
Та й узяла щебетати:
— Ой турчине, турчиночку,
Нема ж твоєї Марієчки!
Рукавцем си ба й накрила,
Ніж у серце зубуртила»

або:

«Надлетіла зозулечка
Та до єї татунечка,
А він у ню наміряє,
Вна до нього промовляє...» (с. 245).

¹ Культура і побут населення України. — К., 1991. — С. 173.

До давніх українських звичаїв належить звичай чинити свою волю, обдаровувати, заповідати. Він знайшов відображення у пісні «Ой ходив чумак сім років до Дону»:

«Отамане мій, жалуеш мене:
Возьми ж мої воли й вози, поховай мене.
...Возьми ж мої воли й гроші, помийнай мене» (с. 282).

У баладах подаються різні форми інакомовного повідомлення про смерть. Ось у баладі «Ой за темними лісами» є такі слова:

«Не плач, мати, не журися,
Бо вже твій син оженився:
Узяв собі царську дочку —
В чистім полі могилочку;
Узяв собі два музики —
В чистім полі два патики;
Узяв собі два бояри —
В чистім полі два явори» (с. 258).

Не так розгорнуто, як у попередній пісні-баладі, про смерть сина говориться у пісні «Ой на горі вогонь горить»:

«— Не плач, мати, не журися,
Та вже ж твій син оженився.
Та взяв собі паняночку,
В чистім полі земляночку» (с. 261).

Співзвучні з цими рядками рядки з балади «Ой у полі сніжок мружить», у якій козак, що помирає, просить коня передати матері, що він «оженився»:

«Ой як вийде стара мати —
Ой знай, коню, що казати.
Ой не кажи, що я вбитий,
Іно, кажи, що вженився:
Узяв собі в кріля дочку —
В чистім полі могилочку» (с. 261).

Драматична ситуація повідомлення матері про смерть сина підсилюється поетичною формулою про засівання піску на каменю. Це художнє явище ми можемо спостерігати у пісні «Ой три літа й три неділі»:

«Ой, цить, мати, не журися,
Вже ж бо твій син оженився,
Він взяв собі за жіночку
Та крутую могилочку.

Візьми, мати, піску жменю,
Посій його на каменю:
Коли ж отой пісок зійде,
Тоді твій син з війська прийде!» (с. 262).

У пісні «Ой Морозе, Морозенку» передається тяжка жалоба матері, що втратила сина:

«— Не плач, не плач, Морозихо,
Об сиру землю не бийся,
Ой ходімо з нами, з нами, козаками,
Та меду-вина напийся» (с. 251).

У цій пісні ми маємо і звичай оплакування і звичай у найбільшій жалобі припадати до землі.

У баладах, як у думах та історичних піснях, знайшов відображення звичай обов'язкового поховання тіла померлого. Прикладом можуть бути рядки з уже згаданої пісні-балади «Ой був газда Андрієчко»:

«— Іди собі в монастири,
Возьми собі попів штири,
Іди в поле під калинку,
Під калинков Марієчка,
Най си турок не збиткує,
Ворон тіло не шматує» (с. 245).

Згадується у піснях-баладах ще один громадський звичай, який прижився, очевидно, після прийняття християнства. Це звичай не працювати, відпочивати у неділю. Він згаданий у пісні-баладі «У неділю рано-пораненьку»:

«Ой не знаю, за що мене бог скарав,
Чи не за те, що в неділю женців збирав» (с. 234).

Серед громадських звичаїв у піснях-баладах згадуються:

- 1) звичай шанобливо ставитися до батька-матері, рідної землі;
- 2) звичай вважати неволю, чужину і нелюба-чужоземця гірше за смерть;
- 3) звичай прощання з громадою;
- 4) звичай сприймати кровосуміш як тяжкий гріх;
- 5) звичай обрізати косу, сприймати сором гірше за смерть;
- 6) звичай каятися і проклинати спокусників;
- 7) звичай сприймати зозулю як вішунку;
- 8) звичай перед смертю заповідати, обдаровувати;
- 9) звичай інакомовно говорити про смерть;
- 10) звичай у тяжкій тузі припадати до землі;

- 11) звичай поховання;
- 12) звичай оплакування;
- 13) звичай відпочивати у неділю.

Знайшли відображення у піснях-баладах також і родинні звичаї. У пісні «Ішов козак із Дону додому» згадується звичай берегти і пам'ятати родину:

«— Чого ж ти, дівчино, плачеш і ридаєш,
Хіба ж ти, дівчино, родини не маєш?
— Стільки в мене роду — два братика зроду...
На руках держала, плакала і казала:
«Іди, іди, синку, в чужу сторононьку,
Та не забудь, синку, про цю дитинку» (с. 246)

Завдяки тому, що козак пам'ятав слова матері, свою родину, він пізнав свою сестру і це вберегло їх обох від тяжкого гріхопадіння — кровосуміші. Українські пісні-балади вчили любити і поважати родину, особливо матір. Так у баладі «Ой кінь ірже, трава в'яне, він доріженьку чує» звучить прохання шанувати, відчувати, не забувати рідну матір, а також материнське застереження від тяжкого гріха і кари за нього тим, хто забув чи не шанував матері:

«Кличе мати свого сина к собі вечеряти:
— Як не прийдеш вечеряти, прийдеш обідати;
Як не прийдеш обідати, прийдеш одвідати;
Як не прийдеш одвідати, то гріх тобі буде:
Утопишся з бережечка, де й води не буде» (с. 34).

Крім того, в піснях-баладах наскрізно проходить упереджене ставлення до лихого та недоброзичливого, а тим більше до гнівного слова. Ось як про це співається у пісні «Ой в неділю рано всі дзвони дзвонили»:

«...Лихий вітчим козаченька молодого лає;
Мати сину-козаченьку слізно промовляє:
— Іди, сину, іди, сину, між чужії люде,
Чи не лучше, чи не легше на чужині буде.
Нехай тебе чужий батько, синочку, не лає,
Щастя твого козацького на вік не збавляє!..
...— Ой возьми ти, сестро люба, жовтого пісочку,
Та посій ти при дорозі та на каменючку:
Коли зійде жовтий пісок, буде виростати
І зеленим барвіночком камінь устилати,

В той час, сестро, буду до вас, буду перебувати;
Бо вже тяжко безродному в чужі проживати!» (с. 203)

У цій баладі висловлено і ставлення до чужини, і драматизм безрідного, і використано інакомовну формулу щодо неможливості повернення у рідний край, у свою родину через недоброзичливість вітчима.

Є пісні-балади частіше соціально-побутового циклу, у яких звучить відвертий докір батьку-матері за лиху долю. За народним повір'ям мати дає дитині разом із життям і щастя-долю. Тому у пісні «Нема горя так нікому» бурлак дорікає своїй матері:

«Чорна хмара виступає,
Білий сніжок випадає;
Бурлак ноги підгинає,
Отця й неньку споминає:
«Мати ж моя старенькая!
Нащо мене породила,
На біленький світ пустила,
Щастя-долі не вділила!
Було ж тобі, моя мати,
На світ мене не родити:
Довелося молодому
Усякому догодити!
Було б тобі, моя мати,
Малим дитям прикопати.
Високою могилою,
Маленькою дитиною!» (с. 268).

Звучить у піснях часом і докір матері, що розлучає сина з коханою дружиною, виразно це постає у баладі «Ой уже сім ліг донця з-за Дону ніт», коли мати виступила в ролі намовниці, розлучниці. Причому у пісні як засіб образної характеристики використана метафора:

«Ой мати, моя мати!
Ти не мати, — чорна гадина.
З'їла сонце, з'їж й місяця,
З'їж і зірочки — дрібні діточки» (с. 177).

У пісні «У неділю рано, рано-пораненьку» звучить не лише докір свекрусі, що звела невістку, а й говориться, що це є гріхом — зневажати, експлуатувати невістку, не жалувати її дитину, примушувати тяжко працювати навіть у неділю:

«У неділю рано, рано-пораненьку
Та послала мати Ганну жито жати.

— Ой жни, (вража) Ганно, жни, не розхилийся,
На свою дитину та не видивляйся!
— Ой дай, зла свекрухо, дай гострого ножа,
Дай бо перерізати тонке полотенце! —
Та попала Ганна сама себе в серце.
— Оце тобі, мати, три гріхи на душу:
Ой первий гріх, мати, — неділя святая,
А другий гріх, мати, — дитина малая,
А третій гріх, мати, що я молодая» (с. 175).

Рідко, але все ж таки звучить у піснях цього циклу прокльони матерям-розлучницям, матерям-чарівницям, як ось у пісні «Виправїла мати сина в дорогу»:

«— Ой мужу, мужу, я жона твоя,
Всьо то наробила матінка твоя.
Бодай твій мамі так легко конати,
Та як мені в полі билинов стояти.
Бодай твоя мама нігде не сконала,
Що вона нас молоденьких з пари розігнала» (с. 176).

Частіше у піснях-баладах трапляються материнські прокльони неслухняним синам. Прикладом такого типу балад може бути пісня-балада «Поза лугом зелененьким»:

«А син мамі не послухав,
Всідлав коня та й поїхав.
Пішла мати до кімнати,
Стала сина проклинати:
— Щоб ти їхав — не доїхав,
Щоб ти звідти не приїхав.
Щоб твій коник став горою,
А сідельце — кремінною,
А нагайка — гадиною,
Ти ж, сину, явориною...» (с. 201).

Співзвучна з цією піснею пісня-балада «Іди, синку, куда знаеш», у якій звучить своєрідне застереження неслухняним дітям бути слухняними, бо материнське гнівне слово, материнські прокльони можуть збутися, наздогнати і покарати неслухняного і в той же час у пісні виражено застереження матерям не поспішати з прокльонами, щоб потім не жалкувати:

«Та став коник-купиною,
А нагайка — гадиною,
А сам хлопець молоденький —
Та став явір зелененький...

Стала мати задумала:
Нащо сина так прокляла?» (с. 200).

Як думи та історичні пісні, так і пісні-балади не обійшли увагою образ матері-страдниці, що всю себе до останку віддала дітям, вивела їх у люди, одружила, але на старість так і не зазнала від них ласки, вдячності, і шанування. Зворушливий образ матері, скривдженої сином, постає перед нами з пісні «У неділю рано-пораненьку». За зневагу матері син одержує кару долі і прокльони рідної сестри:

«Йди, нене, тепера від мене,
Бо прийдуть гостоньки до мене.
Будуть гості та все в бархатині,
А ти, нене, в подертій свитині...
...йде син матері прохати:
— Йди, нене, тепера до мене,
Случилася причина у мене:
Вмерла жінка, — осталась дитина.
— Бодай, брате, ще й хата згоріла,
Як матінці нашій сидіть не до діла.
А як буде та хата горіти,
Явлю людям, щоб не йшли тушити...
Як матінці нашій не до діла жити» (с. 204—205).

Баладні пісні донесли до нас цікаву інформацію про родинне життя українців, про неписані закони їх взаєностосунків у рамках сім'ї, про родинно-сімейну звичаєвість. Відомо, що здавна на Україні існував звичай батька-матері готувати для дівчини посаг-придане.

Про це йдеться у пісні-баладі «Ой на горі, на кам'яниці»:

«Ходе стара мати, дочку шукає,
В вишневім садочку промовляє:
— Рушнички мої шиті біленькі!
Чи мені вами дубки в'язати. —
Вже мені дочки заміж не давати...
Скатерті мої білі тоненькі
Чи мені вами гори встилати. —
Вже ж мені дочки заміж не давати» (с. 184).

У цій пісні мати, шукаючи зведену дочку, тужить над її долею, бо не судилося їй віддати доччин посаг на щастя-на долю. Співзвучні з цими рядками і рядки з пісні «В кого мати рідна — воленька гуляти», у якій співається про дівчину, яку знищили «три вовки», образи у цій пісні, як і у цілому ряді пісень-балад,

алегоричні. У пісні дівчина звертається до пари голубів, щоб передали вісточку її батькові. Ці рядки в пісні звучать надзвичайно зворушливо:

«Нехай мені батько волів не кохає,
Нехай мені мати рушників не дбає...
Мене молоді на світі нема!» (с. 222).

З аналогічним проханням звертається дівчина у своїх листах до батька у пісні «Ой в полі криниченька»:

«Стала дівча, задумалась,
Жалібненько заплакалась,
Дрібні листи написала,
До батенька відсилала:
Най ся батько не турбує,
Та най вінка не готує.
Ой вронила я віночок,
Без свій дурний розумочок,
В чистім полі без неволі
Під явором зелененьким
З козаченьком молоденьким» (с. 74).

Цей же народний звичай готувати батьками посаг дочці і відмова нею від посага у силу якихось невідворотних трагіко-драматичних обставин знайшов відображення у ранніх історичних баладах. Яскравим прикладом може бути балада «Гонять, мамко, на сторожу», у якій дівчина-бранка з сумом говорить:

«Нехай тато не сумує,
Най ми посаг не готує,
Ой бо вже я їду полем,
Та з турчином молоденьким...» (с. 248).

У часи турецько-татарської навали, коли дівчат забирали в полон, їх споряджали в неволю, як на смерть, справляючи сумне весілля. Цей звичай знайшов відображення у пісні «Ой був газда Андрієчко»:

«Ой то в полі не димове —
Марійчині боярове.
Поганий цар з весіллячком
Та до тебе, Марієчко...» (с. 243).

Відображено в піснях-баладах також і звичай прощання дівчини-бранки з родиною. Яскравим прикладом може бути пісня «Трава шумить, трава шумить, Роман траву косить»:

«Дякую ти, рідна мамка, що-с мене віддала.

Дякую вам, рідні браття, я си виряджала,
Та я своє подвір'ячко на вас полишаю.
Але я си виряджаю, бувайте здорові!
Та най я ще си подивлю д' своїому дворові».
Як ударив турок коня та й пішов ланами,
То Оленка молоденька вмилася сльозами» (с. 243).

З точки зору народної звичаєвості, народної моралі посаг готують лише дівчині, що зберегла цноту, зганьблена дівчина втрачає право бути нареченою, одягати вінок, брати весільний посаг, вона приречена на сором і зневагу. А дівчина-бранка теж втрачає право на посаг, бо вона приречена на довічне життя в неволі, на чужині, з нелюбом-загарбником.

За народним уявленням шлюб повинен будуватися на ширості, коханні, взаємній приязні наречених. Вони повинні бути згодні пройти будь-які випробування, щоб заслужити наречену. Тому у цілому ряді пісень (і у казках також) співається про те, що наречений повинен пройти певне випробування, як ось у пісні «Через сад зелений стежечка лежала»:

«— Ой хто мені тройзілля достане,
Той зо мною на рушничку стане» (с. 65).

А от у пісні «Піду в садочок, нарву квіточок» трансформувався обряд відгадування долі, що найчастіше проводився на Івана Купала, а також народний звичай випробувати нареченого:

«Піду в садочок, нарву квіточок.
Гей, гей, гей! Нарву квіточок.
Нарву квіточок, сплету віночок,
Гей, гей, гей! Сплету віночок.
Сплету віночок, пустю в ставочок.
Хто вінок спійме, той мене візьме.
Гей, гей, гей! Той мене візьме» (с. 22—23).

Як у чарівних казках, так і у піснях-баладах, герой повинен заслужити наречену, врятувати її з якоїсь небезпеки. Яскравим прикладом може бути дуже давня пісня-балада «Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш?»:

«Скочу я у Дунай, у Дунай глибокий.
Ах, хто мя достане, (то) его я буду.
Не хто мя доплинул, красную дівоньку. —
Доплинул дівоньку Штефан-воевода.
І узял дівоньку за білу руку:
— Дівоньку, душеньку, миленька ми будеш» (с. 22).

У цій давній пісні знайшла відображення і етика стосунків між парубком і дівчиною: взаємоповага, ніжність, лагідність.

Співзвучна з попередньою піснею балада «Пливало дівчатко по тихім Дунаю», у якій дівчина звертається до милого:

«Еї, милий, миленький, помож ми приплинути,
Бо юж ми приходить в Дунайку загинути. —
Милий ся приходил, за ручку го вхопил, з Дунайку вихопил,
Ліпший мій миленький, як отець рідненький» (с. 29).

У пісні-баладі «Марусю, Марусю, ти чесного роду» дівчина просить порятунку, обіцяючи щедрю подяку від батьків, але для козака найкраща винагорода назвати її дружиною:

«— Рятуй же, козаче, я ще молоденька,
Получиш нагороду від мого батенька.
Від мого батенька коня вороного,
Від матері, серце, черкаське сидельце.
— Не хочу я в тебе наградоньки брати,
А хочу Марусю за дружину взяти» (с. 60—61).

У піснях-баладах співається також і про те, що мила часом випробовує силу почуття коханого, вдаючи, що вмерла чи вмирає. Виразними в цьому плані є рядки пісні «Ой чи будеш, мила, за мною тужити»:

«Як уїхав милий в свою оселину, —
Малярчики, столярчики роблять домовину.
— Робіте широку, робіте глибоку,
Вона ляже всередині, а я ляжу збоку!
— Ой не плач же, милий, я не умираю,
Ой я з тебе, мій миленький, ума вивідаю!» (с. 24).

Пісня-балада «Чи будеш ти, дівчинонько, за мною тужити» постає народний звичай шанувати пару:

«— Хоч би мав коня загнати, аби дівчину застати. —
Голуб сивий, голуб сивий, голубка сивіша,
Батько милий, мати мила, дівчина миліша» (с. 35).

Аналогічні рядки є і у пісні «Верх Бескида калинова», у якій милий рятує свою кохану з турецького полону:

«— Турчин, турчин, турчиночку,
Не губ мене, молодейку,
Іде милий, одмін несе,
Одмін несе, возом везе, —
Милий прийшов та й відмінив.
Ліпший милий, як брат рідний!» (с. 27).

У цій пісні милий протиставляється рідні, яка не змогла врятувати, викупити дівчину з полону, а милий віддав усе, щоб урятувати свою пару. У пісні «Гей у полі дві тополі» (с. 26—27) з неволі коханого викупляє мила, а у пісні-баладі «На широкому Дунаю» (с. 29) мила дає порятунок коханому, що потопав у Дунаї, у пісні «Маковиця не орана» мила рятує пораненого коханого від смерті, тому слова порятованого звучать, як своєрідне повчання шанувати пару — основу нової сім'ї:

«Ліпша мила, як отець, мати,
Гей, яко сестра і як брати» (с. 31).

Співзвучні з цими рядками рядки з пісні «На широкому полі висока тополя», які звернені до родичів з закликом не розлучати пару закоханих:

«Родичі, родичі, із нас приклад майте,
Де ся вірно люблять, побрать їм ся дайте!» (с. 37).

Розлука між закоханими сприймається як тяжке горе, прикладом можуть бути рядки з пісні-балади «Ішов козак ярмом-долиною»:

«Покотився горіх з ліщиною,
Гей, розлучився козак з дівчиною.
Горе-горе, а хто кохається,
Гей, а ще гірше, як розлучається» (с. 137).

У пісні «Чоловік жінку б'є, катує» увага зосереджена на буденному житті колишніх закоханих. Якщо у баладах про коханих основна увага зосереджена на почуттях і пристрастях закоханих, їх боротьбі з ворогами-розлучниками, особливостях виявлення щирих і нещирих почуттів, трагедії зрадженої і скривдженої дівчини, розпучі покритки, то у піснях-баладах про родинне життя яскраво проступає драматизм, а часом трагізм буднів, зневажливе, а часом і вороже ставлення до невістки сім'ї чоловіка. Часто показана жорстокість, нерозсудливість, сваволя та деспотизм чоловіка. У пісні «Чоловік жінку б'є, катує» в уста сестри чоловіка — зовиці вкладено слова народної мудрості, сентенції народної моралі. Вони звучать і як повчання, і як застереження, і як заборона жорстокості у сімейних стосунках:

«Годі, брате, бить, годі катувать,
Тобі ж з нею вік вікувать!» (с. 183).

При чому у ряді пісень-балад співається про те, що жорстокість, деспотизм чоловіка будуть обов'язково покарані. Так у піс-

ні «Ой мав мене мій батечко одну єдиничку» співається про господню кару домашнього лиходія:

«— Ой чим же ти, моя дочко, йому не вгодила,
Що вже твоя чорна кривця землю сполонила?
— Угоджала, моя мамко, — не могла вгодити, —
Буде йому, моя мамко, сам господь платити!» (с. 152).

А у пісні-баладі «Ой вийду я на гору» вже звучить повчання-застереження чоловікам-гультяям, що не шанують жінок, чинять свавілля і розправу над ними:

«Накрив ручки полотном
Йа ще й зверху кулаком...
— Добрий вечір вам, дівки,
Остався я без жінки...
— Добрий вечір, батьку наш,
Вже гуляє зятик ваш...
— Нехай, дочко, гуляє,
Господь його скарає
Та ще й його родину
За нашу дитину» (с. 151).

Відверте глузування над чоловіком-гультяєм звучить і у пісні «Ой уночі із півночі ще кури не піли». У цій пісні одночасно говориться і про кару за деспотизм і звучить заклик шанувати свою дружину:

«Закували Якимонька йа в залізні пута.
— Радила-сь ми, бідна вдова, як жінку забити,
Порадь же ми, бідна вдово, як з тих кайдан вийти.
— Ой я вдова молоденька люблю жартовати:
Мав-єсь жінку, як зозульку, було шанувати» (с. 166).

А пісня-балада «Тиха моя вуличенька, тиха» наскрізно пройнята каяттям жоновбивці, що теж звучить як заклик не чинити самосуд, не збавляти себе пари, бо за це чекає кара і долі, і громади:

«...Опівночі нагайка бриніла —
На розсвіті мила задубіла.
...Лягла мила та й не хоче встати.
Ой дав би я коня вороного,
Щоб хто збудив товариша мого.
Ой дав би я корову з телятком,
Щоб хто збудив милу із дитятком.
Ой дав би я мальовану скриню,
Щоб хто збудив мою господиню. —

На миленьку домовину тешуть,
А милого нагаями чешуть.
Миленькую у яму спускають,
На милого кайдани чіпляють.
— Тяжко, мила, у землі лежати,
А ще тяжче кайдани держати» (с. 162).

Сповнені ніжності і любові слова пісні «Ой у чистім полі жито жала», у якій люблячий чоловік, що тяжко занедужав у дорозі, знімає зі своєї дружини обіт вірності, щоб вона не тужила по нім, могла влаштувати своє життя з іншим:

«— Ой ви, чумаченьки, брати мої,
Перекажіть же ви до милої,
Нехай моя мила мене не жде,
Нехай молодію заміж іде.
А як моїй милій добре буде,
Та вона за мене та й забуде...» (с. 285).

У ряді пісень-балад співається і про жіночу зраду, але у цих піснях увага зосереджується на карі за зраду, при чому дії чоловіка не засуджуються. Прикладом можуть бути рядки з пісні «Пішов Василь молоденький за гори орати»:

«Прийшов Василь до комори, до нової скрині:
Нема суки і бекешки, не буде й газдині...
Здогонили Катерину на кедровім мості...
Взяв Василько Катерину попід білі боки,
Розмахав її та й кинув, гей, в Дунай глибокий:
— Ой пливи ж ти, Катерина, від краю до краю,
Ой і було не казати, що я те не знаю!» (с. 154—155).

Слід зазначити, якщо у піснях про деспотизм чоловіка висловлюється співчуття жінкам, які потерпають, то у цих піснях-баладах про жіночу зраду покараним жінкам не висловлюється співчуття. Надзвичайно виразно це подається у пісні «Ой там коло млина, ой там коло броду»:

«І кинув майстрова у Дунай глибокий:
— Плини, плини, майстрова, від краю до краю;
Було мені не казати: «Я тебе не знаю».
Плини, плини, майстрова, на білий пісочок, —
Змінив же ся майстровій тонкий голосочок.
Плини, плини, майстрова, та на білий камінь,
А там буде, майстрова, тобі вічний амінь!» (с. 155).

Та найбільший масив складають пісні-балади про перелюбство чоловіків та юнаків. У пісні-баладі «А хто по улиці ходить, а хто й свище» звучать слова-повчання, що застерігають перелюбників від необачних вчинків:

«— Ходімо ми, пане-брате, ходімо!
Д одної дівчиноньки на вечорниці ходімо!
— Ой як ми будем до одної ходити,
Наймімо собі теслика домовину зробити.
Ой одному буде домовина новая,
А другому буде дівка молодая» (с. 54).

У пісні «Ой чие то поле так нерано оре» в тужіннях матері над загиблим сином проступає застерезення перелюбникам кохати килькох дівчат:

«Ой їдна любила, білу постіль слала,
А другая дівчинонька та й причарувала.
Зчарувала ручки, зчарувала ножки,
Зчарувала біле личко ще й серденька трошки.
Я ж казала, сину, не йди до Параски,
Не пий, не пий горілочки з червоної пляшки!
Я ж казала, сину, не йди до Тетяни,
Не їж, не їж з полумиски білої сметани.
Я ж казала, сину, не йди до Явдошки,
Бо заробиш сажень в землю ще й чотири дошки!» (с. 47).

А пісня-балада «Туман, туман, туманами» передає психологічний стан перелюбника, його постійний страх бути викритим і покараним:

«Туман, туман, туманами,
Три вірлове крильми грали.
Та як тяжко вірлам грати,
Туман крильми розбивати.
А ще тяжче сему-тому,
Щ кохає чужу жону.
І ворон кінь не вгаває,
І сам нічку не всипає,
І кінь біжить, і сам дрижить,
І очима вкола крижить,
Чи не видно чоловіка,
Щоб позбавив його віка» (с. 163).

Тривогу підсилює психологічний паралелізм. Далі у пісні дружина перелюбника звертається до орлів: «Чи не стріли мужа мо-

го?». У відповіді орлів звучить застереження перелюбникам, яких жде кара «за чужі молодичі»:

«Та як би го не стрічали,
Коли в него попасали
Чорні очі, білі лиці. —
То за чужі молодичі» (с. 164).

Як бачимо, в баладах український народ часто вдається до арсеналів умовної поетики, персоніфікації явищ і предметів навколишнього світу, введенням птахів і тварин як вісників та свідків тих чи інших житєвих явищ, що покладені в основу пісні-балади. Неможливе і фантастичне в баладі підкорене переконливому проведеному певної морально-етичної сентенції. При чому дидактична оцінка зображуваного дається з позиції усталених етичних принципів народної моралі українців.

Яскравим прикладом цьому можуть бути і рядки з пісні «Ой у полі жито копитами збито»:

«Ой вийшла третя з рубленої хати,
Як підняла китаечку та й стала казати:
— Було б тобі, вражий сину, нас трьох не кохати,
Тепер будеш, вражий сину, у землі лежати.
Було ж тобі, вражий сину, нас трьох не любити,
Тепер будеш, вражий сину, в сирій землі гнити.
Нас трьох не кохати, а двох не любити,
Оце ж тобі, вражий сину, на світі не жити» (с. 49).

Однією з найбільших кар є забуття громади. Про це згадується в пісні-баладі «Не ходи, Грицю, на вечорниці»:

«А в неділю всім заказали,
Щоб того Гриценька не споминали...» (с. 48).

Своєрідний вирок перелюбнику і виправдання самосуду за перелюбство і зраду звучить у цьому ж варіанті пісні «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці»:

«А в понеділок мати дочку біла:
— Нащо ти Гриця отруїла?
— Ой мати, мати, жаль зваги не має,
Нехай же Гриценько двох не кохає.
Ой він мене любив, він мене кохав,
А другим дівчатам стрічки купував.
Нехай же не буде ні тій, ні мені,
Нехай же достанеться сирій землі.
...Оце тобі, Грицю, така заплата:
З чотирьох дощок да й темная хата» (с. 48).

Слід зазначити, що у ряді пісень говориться і про різні способи приготування отрути. Так у вже згаданій пісні-баладі про Гриця дівчина готує отруту з зілля:

«Що в неділю рано зілля копала,
А в понеділок пополоскала.
А в вівторок зілля варила,
А в середу Гриця труїла» (с. 48).

У пісні «По тім боці Дунаю» співається про приготування дівчиною чар-зілля з коріння:

«Накопала коріння
З-під білого каміння,
Полоскала на річці,
А варила в молоці.
А ще корінь не вкипів,
А вже чабан прилетів» (с. 41—42).

А у пісні-баладі «Ой ходила Марусенька у ліс по калину» співається про отруту рослинного походження із гадини:

«Два пирожки в подарунок тільки-м тобі дала.
В однім розі у пирозі — зелененька рута,
В другім розі у пирозі гадиночка люта» (с. 47).

Кого ж труять цими отрутами? У піснях-баладах найчастіше співається про те, що отруту готують, щоб покарати перелюбників, або причарувати їх до себе:

«Тота дівка непотрібна ударила хлопця.
Як зачали Іваночка до гроба спускати, —
Та зачали Марусеньку кіньми розтягати» (с. 47).

У цій пісні також співається про те, що дівчину, яка отруїла, чекає кара. На цьому ж наголошується і у пісні «Ой у полі криниченька»:

«...Ще брат і не доїжджає,
Сестра з чарами стрічає...
Що на брата труну тешуть,
А дівчину в острог ведуть» (с. 52).

Про намагання отруїти дівера співається у пісні «Ой полинь-трава да гірка була», пісня зосереджує увагу на розкритті злочину і покаранні за намагання вчинити злочин:

«...Ой вийшла к ньому братня жена
Да винесла к йому у чаші вина,
Сама не п'є і мужові не дає,

Да все вона дівера силує.
— Ой як я вип'ю, сам не буду жить! —
Ой як взяв дівер срібну чашку,
Да вдарив її об сиру землю:
Срібная чаша покотилася,
Сирая земля загорілася,
Братняя жена ізумилася.
— Ой візьми ти, брате, свою жену,
Прив'яжи її коню ік хвосту,
Нехай кінь-неук нагуляється,
Братняя жена призвичається» (с. 146).

Крім того, у пісні «Ой у полі жито копитами збито» говорить-ся про те, що якими б не були мотиви отруєння — це тяжкий гріх:

«...тертя... чари готувала,
Ой на горі лози і в долині лози,
Поб'ють себе, дівчинонько, козацькії сльози» (с. 49).

У пісні «У полі береза, у полі кудрява» співається про матір-злочинницю, що намагалася отруїти невістку, щоб розлучити її з сином, та вийшло так, що діти розгадали наміри матері і розділили між собою отруту. Втративши одночасно і сина, і невістку, мати жорстоко карається за свій злочин:

«Поховали сина в вишневім садочку,
Молоду невістку в глибокім ярочку.
Посадили сину червону калину,
Молодій невістці колючу шипшину.
Червона калина стала засихати,
Колюча шипшина стала процвітати.
Ой боже ж, мій боже, що я наробила.
Нащо ж своїх діток із світу згубила!» (с. 174).

Серед великої кількості українських народних балад є балади про покриток, що стають дітовбивцями. У баладі «А в нашому Василькові новина стала» співається про дівчину Буйнистрівну, яка народила позашлюбну дитину і вкинула її темної ночі у Дунай, щоб приховати свій сором. Але рибалки піймали дитя і матір-дітовбивцю чекає жорстока кара. Ось як про це співається у пісні-баладі:

«Ой став же пан соцький думати да гадати,
Якую цій Буйнистрівні кару загадати.
У неділю пораненьку в усі дзвони гудуть:
Молодую Буйнистрівну в три нагайки тнуть.

Ой узяли Буйнистрівну під білії боки
Да вкинули Буйнистрівну у Дунай глибокий» (с. 110).

Пісня «Ой ковалю, коваль-коваленку» розповідає про дівчину Катерину, що гуляла з коваленком, і, породивши дитя, утопила його у криниці, з відома коваленка. У пісні співається про те, що за народною мораллю, за законами громади за цей злочин їх обох карають:

«Коваленка в цепи закували,
Катерину навек розстріляли» (с. 111).

Та зображено у пісні і ніжні, зворушливі почуття між батьками і дітьми, але ці почуття проявляють діти у момент втрати єдиної рідної неньки. Яскравим прикладом цьому можуть бути рядки з пісні-балади «Ой поїхав Олександро у поле орати»:

«...дочки по матері плачуть.
— Ой не плачте, дочки, сині голубочки,
Куплю я вам, дочки, два теремочки,
Два золотих намиста, молодую матір.
— Нехай тобі, тату, терем загориться,
Золоте намисто до купи зіллється,
Молодая матір у гріб уженеться,
А рідная ненька назад завернеться.
Тобі буде, тату, головонька змита,
А нам буде, тату, вона щодня бита.
Тобі буде, тату, білу постіль слати,
А нас, буде, тату, з хати виганяти.
Тобі буде, тату, їсти-пить давати,
А нас буде, тату, вона проклинати» (с. 219).

Пісні-балади цього тематичного циклу дуже близькі до голо-сінь, в них розповідається про гірку долю дітей-сиріт, що залишаються без матері. Надзвичайно зворушливо звучать рядки з пісні «Летіла зозуля з яру на долину»:

«— Мамо ж моя, мати! — полилися сльози.
Ой матінко-мати, нащо покидаєш.
Нас, бідних сиріток, кому доручаєш?
Чи дядьку, чи тітці, чи розовій квітці?
Як ми маєш бути, як тебе забути?
Що дядько полає, тітка скоса гляне,
А розова квітка від сонця зів'яне.
Ой матінко-мати, де ж нам тебе взяти?
Чи з воску зліпити, чи намалювати? —
Ой приїхав маляр з далекого краю,

Змалював він неньку тільки неживеньку. —
Змалював він личко ще й чорнії брови,
Та не намалював тихої розмови» (с. 196—197).

З давніх-давен на Україні був звичай оплакувати померлих.
У пісні «Лежить милий на полу» любляча дружина оплакує сво-
го тяжко хворого чоловіка:

«Лежить милий на полу,
Плаче мила по йому,
...Лежить милий на печі,
Плаче мила уночі,
...Лежить милий на лавці,
Плаче мила уранці...» (с. 134).

Знайшов відображення у піснях-баладах звичай смертельно
хворого заповідати. Так у пісні «А де ти була, дівочко моя» доч-
ка залишає матері заповіт поховати її, одягнувши як наречену:

«Уже ж я вам помру,
Мамичко моя.
— Што тя одіти, дівочко моя?
Зелений вінок,
Повненький квіточок...
Червену хусточку
На мою главичку,
Мамичко моя» (с. 51).

У пісні «Купи мені, милий, вишиту сорочку» (с. 138) дружи-
на заповідає чоловікові одягнути її у «вишиту сорочку», похова-
ти «у вишневім садочку», насипати «високу могилочку», посади-
ти« в головах червону калину». Розгорнуто заповідання виспівано
у пісні «Забіліли сніги», у якій ретердація спрямована посилити
драматичність звучання оповіді:

«Прости мене, брате,
Вірний товаришу,
Може, я й умру,
Та й, може, я умру.
Зроби мені, брате,
Вірний товаришу,
З клен-дерева труну,
Поховай мене, брате,
Вірний товаришу,
В вишневім саду,
Та й в вишневім саду.
В вишневім садочку,

На жовтім пісочку,
Під рабиною,
Та й під рабиною.
Рости, рости, древо,
Тонкеє, високе,
Кучерявее.
Та й кучерявее.
Та й розпусти гілля
З верху до коріння,
Лист додолоньку,
Та й лист додолоньку.
Покрий моє тіло,
Бурлацькеє біле,
Ще й головоньку,
Та ще й головоньку.
А щоб тее тіло,
Бурлацькеє біле,
Та й не чорніло,
Та й не чорніло;
Од ясного сонця,
Од буйного вітру
Та й не марніло,
Та й не марніло» (с. 266—267).

У пісні «Ой по морю, морю синьому» теж згадується звичай погрібання та поминання:

«Стала рука орлу промовляти:
— Не клюй мене, сизокрилий орле,
Годі тобі вже клювати,
А дай моему отцю, неньці знати.
Якби отець, ненька знали,
Вони б щосуботи обіди справляли,
Вони б щонеділі молебні наймали,
Вони б мене поховали,
Вони б мене й поминали» (с. 259).

Про звичай поховання розповідається і у пісні «Ой там при долині, ой там при потоці»:

«Повеземо брата горов-долиною,
Повеземо його на битий гостинець,
На битий гостинець, на три доріженьки,
Викопаєм йому глибокую яму,
Висиплемо на нім високу могилу,
Посіємо на ній троякое зілле:

А перше зіленько — хрещатий барвінець,
А друге зіленько — пахнущий васильок,
А третє зіленько — червону калину» (с. 258).

Пісня-балада «Половина саду родить, половина в'яне» відображає давній звичай ховати дівчину як наречену:

«...Та й припливи, Марусенько, озьму шлюб з тобою.
Скажу їй і вінок шити з самого барвінку,
Скажу їй і так убрати, як до шлюбу дівку,
Скажу їй і викопати та й глибоку яму,
Скажу їй і поховати так, як рідну маму,
Скажу їй і висипати високу могилу,
Скажу їй і поховати, штихетами вкрити,
Щоби кіньми не їхати, піша не ходити» (с. 69).

Згадується у баладах і поминальний обряд, характерний для українців. Підтвердження цьому можуть бути рядки з пісні «Не ходи, Грицю, на вечорниці»: «А в суботу Гриця одпоминали» (с. 48).

Українські народні пісні-балади багатогранно і різноманітно відобразили родинні звичаї українців, зокрема такі:

- 1) звичай берегти і пам'ятати родину;
- 2) звичай готувати посаг та позбавляти посагу покриток;
- 3) звичай споряджати в неволю, як і проводити на смерть, справляти сумне весілля;
- 4) звичай прощання з родиною;
- 5) звичай шанувати пару;
- 6) звичай вивіряти коханого;
- 7) звичай засуджувати і карати сімейний деспотизм;
- 8) звичай знімати обіт з дружини;
- 9) звичай карати за перелюбство, зраду;
- 10) звичай карати за отруєння;
- 11) звичай карати дитовбивців;
- 12) звичай оплакувати;
- 13) звичай заповідати;
- 14) звичай погрібати і поминати померлого;
- 15) звичай поховання і садження на могилі рослин.

В основу балад покладено найрізноманітніші життєві ситуації. Герої багатьох балад перебувають у дорозі — шукаючи порятунку від нелюбів, розстаються і зустрічаються, мандрують із спокусниками, тікають від гніту та наруги, чумакають, воюють тощо. Для відтворення цих обставин в баладах часто використовув-

ється одна із стародавніх форм фольклорної трієстості на означення тривалості дії через просторові координати:

«Ой їхали поле, ой їхали друге,
На третьому полі стали спочивати,
Ой стала я недоростка додому вертати...»¹

Подібне явище можна спостерігати, як зазначає О. І. Дей, і в іншій пісні:

«Ідуть гору, їдуть другу,
А на третій стали спочивати,
Свої коні випасати, —

так змальована в баладі мандрівка з турком дівчини, запроданої її рідним братом. Героїня рятується від нелюба і чужини смертю: просить ножа, щоб у долиночці «врізати си калиночку». Турчин

«Жде годину та жде й другу,
А на третю вже й сам пішов,
Анні в серцю ножа знайшов».

В останньому випадку тривалість чекання відтворена в безпосередньому часовому вимірі, що є одним із варіантів тієї ж епічної формули.²

Побутова ситуація запродавання батьком дочки чи братом сестри виспівана у багатьох піснях-баладах. Детально ця драматична ситуація описана в пісні «Ой був газда Андрієчко»:

«За сім тисяч продав її.
Ой н'є днинку та н'є другу,
А на третій спам'ятався —
Прийшов домів, задумався
Та ляг собі в посілочку,
Зв'язав шовком голівочку» (с. 243).

Коли дочка дізнається, що батько її продав, вона тяжко переживає і докоряє йому:

«Ци ти, тату, грошей не мав,
Що ти мене туркам продав,
Ци ти, тату, волів не мав,
Що ти мене туркам продав.
Ци ти, тату, коров не мав,
Що ти мене туркам продав» (с. 244).

¹ Українка Леся. Збір. творів: в 12 т. — К., 1977. — Т. 9. С. 388.

² Народні пісні в записах Михайла Яцкова. — К., 1983. — С. 38; Дей О. І. У світі народної балади // Балади. — К., 1987. — С. 16.

Звертає на себе увагу пісня-балада «Ой поїхав Дребеньоха й а з панами на війну», у якій воїн-оборонець рідної землі за наклепом своєї матері вбиває вірну дружину. Ця балада донесла до нас «відгомін успадкованих поглядів і способу мислення старої родової епохи. ... Подібне перенесення жіночого образу з напівміфологічного в звичаєвий, реальний план засвідчує посилення патріархальних відносин у сім'ї».¹ Наклепниця так змальовує безгосподарність і зраду дружини Дребеньохи:

«Твої двори муровані порозвалювані,
Твої стайні муровані порозвалювані,
Твої коні воронії порозпродувані,
Твої вози кованії порозтачувані,
Твої куфи мед-горівки розпечатанії,
Твоя челідь препишная порозправлювана».

У цих описах вгадуються «риси українського побуту».²

Співзвучна з цією піснею своїми мотивами і образами пісня-балада «Ой уже сім літ донця з-за Дону ніт»:

«— Ой ти їдь, козаче, та швидчій на Дон,
Ой уже твій двір іспустошений,
Вже твоя жінка та заміж пішла,
Вже твої слуги без пана живуть,
Вже твої жупани поношені,
Вже твої меда одпечатані» (с. 176).

У великому гніві козак чинить розправу над жінкою, але потім, оглянувши своє господарство, він бачить:

«Приїжджає козак та у свій двір:
Його дворочок — та як віночок,
Діточки його за столом сидять,
За столом сидять, все пером пишуть,
А слуги його золотом шиють...
Як увійде він в нові комори, —
У його жупани та позлежовалися.
Як увійде він в новії погребі, —
У його меди позацвітали» (с. 177).

Різні побутові дії знайшли відображення у пісні-баладі «Трава шумить, трава шумить, Роман траву косить»:

«Трава шумить, трава шумить, Роман траву косить,

¹ Кінько А. М. Балади // Українська народна поетична творчість. — К., 1965. — С. 238—239.

² Колесса Ф. Українська словесність. — Львів, 1938. — С. 484. (Цит. за Українська народна поетична творчість. — К., 1965. — С. 239).

Оленочка молоденька йому їсти чосить.
А він косив, тільки косив, сів косу клепати,
А пішла в потік Оленочка та й водички брати,
Вертається Оленочка до свого домочка
Та вже шиє до вінчання новеньку сорочку.
Все і шиє до вінчання, обшиває поле...
Вертається Оленочка до своєї комори...» (с. 242).

У цій пісні і косовиця, і дбайлива господиня несе їжу косарю, і клепання коси, і домашній промисел — шиття та вишивання сорочки і присадибні споруди.

Про домашні промисли згадується також у пісні «Сама пряла, сама ткала» (с. 228), а також у пісні «Ой кінь ірже, трава в'яне, він доріженьку чує»:

«— Не жаль мені хусточки, що я вишивала,
А жаль мені Василечка, що я сподобала» (с. 34).

У названих піснях згадуються давні жіночі домашні промисли, а от у пісні-баладі «Ой там на горі стоять два дуби» говориться про дівоче прагнення намалювати коханого:

«Я б твої крила позолотила,
Я б твої очиці накарувала,
Тебе самого намалювала;
Намалювала, на стіні прибила,
Ой на тій стіні, де сидить мені,
На тій кроваті, де спочивати» (с. 33).

Пісня «Ішов козак із Дону додому», очевидно, виникла за часів кріпаччини, бо в ній розповідається про купівлю козаком дівчини у пана:

«Торгує, купує у пана дівчину,
Дає він за неї двадцять п'ять червонців.
А за її мову — коня вороного,
А за її косу — всю зброю на його,
А за її личко дає сіделечко,
А за її вдачу — цілу тисячу.
Та взяв він дівчину за білу ручину...
Та велить дівчині світлечко світити,
Вечерять давати, білу постіль слати.
Дівка постіль стеле, ще й перебиває...» (с. 245—246).

У цій пісні ми бачимо цілий ряд побутових подробиць: грошові одиниці — червінці, худоба — кінь, зброя коня, сіделечко,

частина споруди — світлиця, дії по господарству — давати вечерять, білу постіль слати, перебивати.

У пісні «Не мав Іван що робити» дружина дає поради чоловікові, як їм почати господарювати. При цьому згадуються і воли, і плужок, і яремце, що необхідні у господарстві:

«Ой Іване, Іваночку,
Покінь пити горівочку,
Покить пити, гайнувати,
Будемо си газдувати.
Дай коники за волики,
А возочок за плужочок,
А сидельце за яремце,
А канчучок за їстичок» (с. 239).

У пісні «Що сі в полі забіліло» показано зайнятість жінки по господарству:

«Оченьками стадо пасти,
Рученьками кужіль прясти,
Ноженьками колисати» (с. 236).

Аналогічна поетична формула, що характеризує жінку-господиню є і в пісні-баладі «Гей, що в полі за димок»:

«Наша сестра стадо пасе,
Стадо пасе, кужіль пряде,
Оченьками завертає» (с. 213).

Бідність вдови подається у пісні «Край города, край села»:

«Прив'яжу я да коня
До покутного угла.
Удово моя молода,
Давай коню сіна!
— Не кошу я, не гребу,
Де я сіна наберу?
— Вдова моя молода,
Давай коню овса!
— Не пашу я, не ору,
Де я овса наберу?
— Вдова моя молода,
Давай же вечерять!
— Козаченько молодий,
На полиці сухарі,
А в відеречку вода...» (с. 264).

Пісні-балади донесли до нас деталі життя і побуту різних соціальних верств населення України, навіть жебраків: «Жебрак ходить, хліба просить, дівка за ним торбу носить». («На долині білий камінь», с. 54). Серед великої кількості пісень-балад нам вдалося виявити таку, в якій міститься інформація про особливості життя в різних регіонах України. Це пісня «Як задумав со-колонько діти годувати»:

«— Не журися ти, батьку наш, не журися ти нами,
Ой як же ми підростемо, розлетимось сами;
Розлетимось, розбіжимося, як кленове листя:
Которое на Вкраїну, котре на Полісся.
Которое на Вкраїну — тому добре буде,
(Которое на Полісся — тому гірко буде):
А на тій же Україні — жито та пшениця,
А на тому на Поліссі — кукіль та метлиця» (с. 154).

Є у баладах згадки про страви — «Ой полети, чайко, на зелену пашу, бо вже твої чаєнтя повкидали в кашу» (с. 280) або «Дають мені перепілочку їсти» (с. 42); напої — «Піди, хлопку, до пивниці та вточи горілки..., Піди, хлопку, піди, малий, та уточи пива..., Піди, хлопку, піди, малий, та уточи меду... (с. 252); одяг — жіночий та чоловічий — («А на тій і Бондарівні в поділках мережка... А на тій і Бондарівні вишиті рукава... А на тій і Бондарівні дорогії стрічки...» (с. 277).

«Ой утонула дівчина-голубка,
Зосталася байовая юбка;
Утонула дівчина Параска
Зосталась червона запаска».¹
«Рукавцем си вна накрила,
Ніж у серце забуртила.
Покривальце на грудочках,
А хусточка на головці,
Черевички на ноженьках» (с. 245).
«Іскину жупан, надіну кожух» (с. 280) та ін.

Згадується і взуття: «Взувайтесь, хлопці молодії, у постולי шкірянії, у волоки шовковії» (с. 271).

Види огорожі згадані у пісні «За горою, за крутою»:

«Плетенії тини, —
Оце тобі, вражий пане,

¹ Народні пісні в записах Панаса Мирного та Івана Білика. — К., 1977. — С. 99.

Хазяйські сини!
У нашого пана
Побиті кілочки, —
Оце тобі, вражий пане,
Хазяйські дочки» с. 279).

Згадуються у окремих піснях-баладах і різні предмети побуту — «Ходить Довбуш молоденький, на ніженьку налягає, топирцем ся підпирає» (с. 270), «ішов чумак дорогою, на сопілочку грає» (с. 282), «Сидить братик, в дудку грає, сестра хустку вишиває» (с. 217), а також предмети домашнього лаштунку — «сів собі кінець стола» (с. 45), «сів на лавочку» (с. 46), «ватра в печі горить» (с. 46), «дають мені креслечко сідати» (с. 42) та ін.

Слід зазначити, що є пісні-балади, в яких побутові деталі, процеси побутової праці вживаються не в прямому, а метафоричному значенні. Яскравим прикладом може бути балада «Ох і горе, горе — гей!»:

«Ізорала Марусенька мислоньками поле,
Карими очима та й заволочила,
Дрібненькими слізоньками все поле змочила.
Гей, по горі, горі, пшениченьки ярі» (с. 279).

Є у баладах згадка про різні види транспорту («Витачуйте, хлопці, вози кованії, запрягайте, хлопці, коні воронії» (с. 258), грошові одиниці («Ой нате вам, жандарики, карбованця грошей» (с. 277), заможне господарство («Помий двори мостовії, застель столи кедровії, помий миски сребнії і ложечки золотії» (с. 241), козацьку бідність («А сухарі та вода — то козацька їда» (с. 264), вдовину бідність («Край города, край села — ой там жила удова. Що ні кола, ні двора, ніде прив'язать коня» (с. 263) та про багато інших побутових подробиць. А про певні життєві явища часом у баладах говориться в інакомовній формі, як ось у пісні «Ой гай, мати, гай, та все чужий край», у якій образ голубки уособлює образ люблячої жінки, яка залишилась без коханого:

«...Він голуба вбив, голубку вловив;
Приніс додому, пустив додолу,
Насипав пшениці по самі очіці.
Та налив водиці по самі крильця» (с. 32).

У баладах, як бачимо, знайшли відображення найтипівіші життєві ситуації: зустрічі, розставання, провадження, пошуки порятунку від нелюбів, мандрі із спокусниками, втеча від гніту, наруги, чумакування, бурлацтво, поневіряння, боротьба з ворогами, хвороба, смерть, поховання, страждання, вболівання за гірку долю та ін.

Стихією балад є особисте і родинне життя, і саме в цій сфері перебуває основна маса сюжетів. Багато серед них творів про кохання та дошлюбні стосунки наречених. Характерно, що в цих творах відобразилося насторожене ставлення селянського середовища до незв'язаних із землею і працею на ній людей — панів, чужоземців, козаків, матросів, бурлаків і т. п. Всією своєю спрямованістю твори цієї тематики радять триматися свого селянського стану, остерігають перед корчмою — осередком розпусти.¹

Створені й співані народом протягом багатьох століть балади є великою складовою частиною поезії українського народу. Як високе мистецтво, вони й донині не втратили етично-виховної, естетичної та пізнавальної цінності. Вони несуть важливу інформацію про минуле нашого народу, його ментальність.

«В українському баладному фонді налічується понад 300 сюжетних типів. Це надзвичайно розмаїтий епос. Кожен його твір — чи то своїм повчальним узагальненням змальованої події, чи то внутрішньою ідейною тенденцією — випромінює високу й мудру народну етику сімейних та громадських відносин; настроює на захист свободи, справедливості, вірності, доброти й сміливості, збуджує гостре прагнення опору всякому гнобленню, зраді, кривді, злу, боягузству і т. п. Тим-то народні балади, завдяки їх загальнолюдському звучанню, не старіють віками, переходячи не тільки від покоління до покоління у своєму етнічному середовищі, часто густо — від народу до народу».²

¹ Див.: Дей О. У світі народної балади. — С. 11.

² Там же. — С. 18.

ВІДОБРАЖЕННЯ МОРАЛЬНО-ЕТИЧНИХ НОРМ У НАРОДНІЙ ЛІРИЦІ

Відомо, що вік писемності найдавніших культур сягає 5—6 тис. років. Історія ж усної народної культури, народної творчості має далеко за 50—60-тисячний вік. Протягом багатьох тисячоліть кожний народ створював свою культуру, передаючи її здобутки наступним поколінням у формах, що піддавалися запам'ятовуванню.

Для кожного народу пісня була й лишається великим коштовним здобутком духовної діяльності багатьох поколінь. Пісенна творчість кожного народу багата й різноманітна. Жоден із фольклорних жанрів не може порівнятися з піснею широтою охоплення життєвих явищ, відображення народного світосприймання, народної моралі, педагогіки, етики та естетики народу України. Лірична пісня історично конкретна в тому розумінні, що вона є відображенням смаків, поглядів, психології певного суспільства. «Народна пісенність як словесно-музичне мистецтво є особливою формою образного пізнання дійсності»¹. У народній пісні, як зазначав М. Добролюбов, вилилась уся доля, «весь справжній характер України... все коло життєвих насущних інтересів охоплюється в пісні, зливається з нею, і без неї саме життя стає неможливим».²

Відображаючи народну свідомість у специфічних формах, народна пісня збагачує свідомість, відстоюючи високі громадські та морально-етичні ідеали. «У ліриці, як і в інших видах творчості, сконденсований народний світогляд і народна мораль. ...Великий виховний вплив ліричних пісень пояснюється тим, що в них відображені загальнолюдські моральні норми, вироблені народними масами протягом тисячоліть».³

¹ Дей О. І. Поетика української народної пісні. — К.: Наукова думка, 1978. — С. 13.

² Добролюбов М. Кобзар Гараса Шевченка // Український фольклор: Критичні матеріали. — К.: Вища школа, 1978. — С. 197.

³ Скрипка В. М. Українська, чеська та словацька народна лірика: Історико-порівняльне дослідження. — К.: Наукова думка, 1970. — С. 5.

Що ж включає в себе поняття мораль? Слово мораль походить від латинського слова «морес», що означає звичаї. Під мораллю прийнято розуміти систему поглядів і уявлень, норм і оцінок, що регулюють поведінку людей. Це одна з форм суспільної свідомості.¹ А етика — це сукупність моральних правил, що визначають норми поведінки. Так історично склалося, що українські народні пісні оспівували високі моральні якості трудящої людини, вони були поетичною морально-етичною пам'яттю народу і були покликані зробити морально-етичні норми здобутком свідомості підростаючих поколінь.

Охоронцем морально-етичних норм поведінки молоді найчастіше виступає мати — берегиня домашнього вогнища, перший, а часом і єдиний педагог і наставник своїх дітей. У народних піснях знайшли яскраве відображення побутова та соціальна атмосфера життя народу, розуміння честі, вірності, справедливості, порядності у взаєминах молоді, їх стосунків з батьками. Леся Українка зазначала: «...Коли де можна побачити вдачу народу, то се скоріше в ліричних піснях...»²

Народна мораль дбає і визнає тільки людину розумну, порядну. Вона завжди безкомпромісно обстоювала позитивні риси людини. «Протягом століть народ створював певні морально-етичні норми. Головним чинником народної моралі споконвічно була повага і любов до вільної праці, ствердження ідеалів добра, краси, гуманних взаємостосунків, знання свого родоводу, риси високого громадянства; з другого боку, нищівно засуджувалися негативні якості — пияцтво, лінощі, нещирість, злодіяство, жадобність, скупість.»³

М. Г. Стельмахович у книзі «Народна педагогіка» зазначав: «Перші знання про моральні норми дитина дістає від своїх перших вихователів — батьків. Тут, у родинному колі, через казки, оповідання, відгадування загадок, бесіди та взаємини з рідними, сімейні традиції вона починає пізнавати суть таких моральних понять, як гарне і погане, добро і зло, справедливість, доброзичливість, чуйність, дбайливість, ощадність. З віком ці моральні погляди, звичайно, змінюються, поглиблюються, моральний досвід розширюється.»⁴ І значну роль у цьому відіграють українські на-

¹ Філософський енциклопедический словарь. — М., 1983. — С. 387.

² Леся Українка про ліричну пісню // Український фольклор: Критичні матеріали. — С. 246.

³ Горленко В. Ф., Наулко В. І. Народні знання, світоглядні уявлення, вірування, мораль. // Культура і побут населення України. — К.: Либідь, 1991, с. 196.

⁴ Стельмахович М. Г. Народна педагогіка. — К.: Радянська школа, 1985. — С. 170.

родні пісні, що у поетичній формі доносять певні морально-етичні сентенції.

Вартість людини вимірювалася передусім її ставленням до праці. Поганою вважалася та наречена, яка не навчилася ніякого домашнього ремесла. «В одній з народних пісень сестра радить братові кращу обраницю, вказуючи на її перевагу:

«Вона вміє шити-вишивати
і гарних пісень співати».¹

З цією піснею співзвучна пісня «Чи то, тату, тую брати, що воли корови», у якій мати радить синові бути уважним у виборі нареченої:

Не питай, мій синочку,
Чи вона багачка,
Тільки ходи, людей питай.
Яка з неї швачка.
Не питай, мій синочку,
Чи головка гладка,
Тільки ходи, людей питай,
Чи метена хатка.
Не питай, мій синочку,
Брівок на шнуручку,
Тільки ходи, людей питай,
Чи спряде сорочку».
(Закувала зозуленька, с. 225).

А у пісні-коломиїці парубок сам характеризує позитивні риси своєї обраниці, домінуючими з яких є працьовитість — провідна ознака майбутньої господині:

«Ой я тоє дівча люблю, що раненько встає,
Що білими рученьками коровки пускає».
(Закувала зозуленька, с. 414).

Поряд з працьовитістю при характеристиці та виборі нареченої іде охайність, чепурність. Коли дівчина чепуриться, то вона завжди у центрі уваги хлопців. Про це співається у пісні «Є в селі одна дівчина»:

«Є в селі одна дівчина,
Як червоная калина,
Ну, така весела, жвава,
Круглолиця, кучерява!

¹ Гасюк Г. С., Степан М. Г. Художнє вишивання: Альбом. — К.: Вища школа, 1989. — С. 35.

Вона гарно убереться,
Чепурненько одягнеться,
І куди не завітає,
Все до хлопців потрапляє».¹

Але народна мораль вимагала від дівчини бути не лише охайною, а й хорошею господинею, яка засвоїла і певні домашні ремесла. Підтвердженням цьому можуть бути рядки з пісні-коломийки:

«Ой дівчино, дівчинонько, яка ти, яка ти,
За хлопцями заглядаєш, не заметеш хати.
Ой дівчино, дівчинонько, вмієш ся пишити,
А не вмієш до сорочки рукава пришити».²

Висміюються в піснях-коломийках і дівки-невдахи, що не вміють виконувати жіночі обов'язки по господарству:

«Ой Олена прибілена красно ся вбувала,
Кровиці не доїла, хвоста ся бояла».³

Та особливо непримиренно народна мораль ставиться до дівчат-ледащиць. І це не могло не знайти відображення у пісенному фольклорі українців. Часом у піснях це подається з легким наріканням: «в дівчини одна хата, та й та не прибрата!»⁴, «...файна дівка, файна, шкода, що лівива: штири днини горшки мокли, а п'ятої мила»⁵, «...стара мама блюда мие, а дочка не хоче»⁶. Але є пісні, у яких висміюються дівчата, що лінуються і не вміють вправно виконувати домашню роботу. Виразною у цьому плані є пісня «Я в матері одна була»:

«На городі свині риють,
Качки й гуси ложки миють.
Кури хату замітають,
Хлопці в вікна заглядають.
Поки діжу замісила,
Свиня двері прокусила.
Поки двері залатала,
Свиня тісто розкидала.
Поки тісто позбирала,

¹ Українські народні жартівливі пісні. — К.: Музична Україна, 1987. — С. 51.

² Закувала зозуленька, с. 421.

³ Там же. — С. 422.

⁴ Українські народні пісні. В двох книгах. Книга друга. — К.: Мистецтво, 1954. — С. 56.

⁵ Закувала зозуленька, с. 422.

⁶ Там же. — С. 422.

То дитина з печі впала.
На городі качки в'ються,
А за мною хлопці б'ються.
Не бийтеся, нема за що,
Хоч я гарна, та ледащо».¹

Пісні аналогічного плану мають значний виховний ефект, бо відомо, що сміху боїться той, хто вже нічого не боїться. Тому пісні, у яких картають ледарів, особливо чоловіків, займають досить помітне місце у пісенному фольклорі України. У піснях цього циклу висловлюється негативне ставлення до ледачих парубків. У пісні «Лугом іду, коня веду» дівчина говорить, що ледачого нареченого вона б і «за харч не схотіла»². Найчастіше парубки-ледарі висміюються у піснях-колмийках, особливо ті, що тільки вміють «до півночі за дівками, до полудня — спати»³, «а не вміють «коло хати кілок затесати»⁴, або коли «миша в сні шелеснула — вони повтікали»⁵. Висміює коломийка і тих парубків, що «на роботі замерзає, коло миски пріє».⁶ Заспівом до цього циклу пісень можуть бути рядки з коломийки:

«Коломийки заспіваймо, хай почують всюди,
Най з ледаря і п'яниці посміються люди».⁷

Слід зазначити, що в арсеналі українського пісенного фольклору чимало пісень, у яких дається антипатична портретна характеристика прабуків-ледарів. Однією з таких пісень є пісня «Є в селі одна дівчина»:

«А у мене є миленький,
Всім хороший, всім гарненький,
Тільки трошечки цибатий,
Товстогубий та носатий.
Нема зуба ні одного,
Та ще й ледар він до того...
...Ой, геть, та не лізь,
Та нехай тобі біс!
Про кохання не заводь,
І до мене не підходь!»⁸

¹ Українські народні жартівливі пісні. — К., 1987. — С. 109—110.

² Українські народні пісні. — Кн. II. — С. 41.

³ Закувала зозуленька, с. 422.

⁴ Там же. — С. 422.

⁵ Там же. — С. 422.

⁶ Закувала зозуленька, с. 422.

⁷ Там же. — С. 422.

⁸ Українські жартівливі пісні. — К., 1987. — С. 51—52.

Народна мораль засуджувала ледарство, тому у цій пісні дівчина відмовляє хлопцеві-ледарю у своїй прихильності.

Часом у піснях-коломийках образам хлопців-ледарів, хлопців-невдах протиставляються хлопці працьовиті. При чому працьовитість вважається вищою ознакою моральності, порядності:

«Не вчив я ся розбивати, не вчив я ся красти,
Лише сіно громадити та в копиці класти».¹

На нашу думку, народна пісенна лірика була джерелом виховання культури почуттів, школою народного етикету, в ній викладено неписані закони людського спілкування, людських взаємин. Особлива шана і увага надається людині працьовитій. У пісні «Ой у полі нивка» парубок, вшановуючи працьовиту дівчину, знімає перед нею шапку:

«Мусив шапку зняти,
Добрий день, — сказати, —
Помагай біг, дівча моє,
Тобі жито жати!»²

Чимало пісень донесло до нас інформацію про те, що закохані зустрічаються лише у неділю, бо в усі інші дні у них було дуже багато роботи. Однією з таких пісень є пісня «Та казала мені Солоха, прийди»:

«в понеділок... поле барвінок...
у середу... пасе череду...
у п'ятницю... поле яглицю...
у суботу... пішла в роботу...
Як прийшов же я та у неділю,
Дала Солоха сорочку білу,
Дала, дала, підперезала,
В білее личенько поцілувала».³

Крім того у пісні згадується давній український звичай: дарувати коханому вишиту сорочку. Про це згадується у пісні «Ой у полі нивка»: «А вже ж тая слава по всім городочку, що дівчина козакові вишила сорочку».⁴ А от у коломийці відносно цього є такі слова:

«Ой дощ іде, роса паде на білу березу,
А я своєму миленькому сорочку мережу».⁵

¹ Закувала зозуленька, с. 424.

² Українські народні пісні: в двох книгах. — Книга перша. — С. 260.

³ Українські народні жартівливі пісні. — К., 1987. — С. 125—126.

⁴ Народні перлини, с. 218.

⁵ Закувала зозуленька, с. 410.

У центрі багатьох українських народних пісень є образ матері. При чому це і образ матері-страдниці, зневаженої невдячним сином:

«— Ходжу, доню, ще й буду ходити:
Ні при кому й віка дожити!
— Іди, мати, тепера до мене,
Будеш сидіти на печі у мене,
Будеш в мене на печі сидіти,
Будеш моїх діточок глядіти».¹

Народна морль засуджує неповагу дітей до старих батьків, зокрема до матері:

«А тепер на старість
Піду вулицями,
Бо синам та дочкам
Вже не треба мами.
...Ой будете, діти,
Будете плакати,
Бо самі на старість
Підете від хати.
(«Діти мої милі...»)*

Аналогічні образи матерів оспівані і в українських народних думках родинно-побутового циклу, і в історичних піснях про вдову і синів, і в піснях-баладах, у яких образами невдячних синів протиставляється образ люблячої доньки.

У ряді пісень оспівано любов дітей до матері. Надзвичайно виразною у цьому плані є пісня-коломийка, у якій образ матері порівнюється з образом зірки:

«Ой летіли дикі гуси, летіли лебеді,
Та так тебе, мамко, люблю, як зірку на небі
Мамцю моя солоденька, косице шовкова,
Доти мені, мамцю добре, доки ти здорова».²

Але найчастіше у піснях згадується образ матері-наставниці, яка всю себе віддає вихованню дітей. У цілому ряді пісень співається про те, що першою наставницею дівчини — майбутньої господині була мати. Тому виходячи заміж дівчина обов'язково висловлювала подяку своїй матері, як ось у коломийці: «Ой дякую, моя ненько, за вихованенько».³ Яскравим прикладом цьому може бути і надзвичайно популярна й досі українська народна пісня

¹ Закувала зозуленька, с. 214.

² Закувала зозуленька, с. 420.

³ Там же. — С. 415.

«Де б я не ходила, де б я не була», яку залюбки співають і на Дніпропетровщині:

«Де б я не ходила, де б я не була,
Я своїй матусі дякувала.
Дякую тобі, мамо, що мене будила рано...»*

Ніби своєрідним продовженням цієї пісні є народна пісня, про яку згадує у своїй книзі «Берегиня» Василь Тимофійович Скуратівський:

«Та спасибі тобі, моя ненько,
Що будила мене раненько,
А я слухала, вставала,
Та рушнички напряла,
По тихому Дунаю білила,
На сухому бережечку сушила...»¹

В одній з народних пісень, що записані на Дніпропетровщині, дівчина, що вже стала на порі, питається поради у своєї матері, як їй себе поводити, щоб здобути прихильність у сім'ї чоловіка. Мудра мати-наставниця навчає доню:

«Держи хаточку, як у віночку,
Рушнички на кілочку,
Держи відерця всі чистенькі,
Водички повненькі.
Пройдуть зовиці пити водиці,
Щоб тебе не гудили,
Прийдуть братики пити водиці,
Щоб тебе похвалили.»*

Є також цілий ряд пісень, які готують молодь до тих труднощів, які на них чекають після одруження, особливо дівчат, що поринають у круговерть важких буденних клопотів:

«Замуж вийти, треба знати —
Пізно лягти, рано встати,
Діжу хліба замісити.
Хліб місила, руки в тісті,
Плаче дитина в колиці.»*

Коли дівчина змалку привчена до роботи, то їй буде набагато легше долати життєві труднощі. Серед пісень про майбутнє подружнє життя і моральні критерії вибору нареченої є пісні, у яких молодий парубок звертається до своєї матері, щоб порадила,

¹ Скуратівський В. Т. Берегиня. — К.: Радянський письменник, 1988. — С. 158.

яку саме дівчину слід вибрати. Однією з таких пісень є українська народна пісня «Зелена моя дубрівонька»:

«Ой ти ж моя, стара мати,
Порадниця в хаті,
Порадь мені, моя мати,
Котру дівку брати:
Ой чи тую, моя мати, брати,
Що біленько ходить?»
«Гляди, сину, людей питай,
Чи ділечко робить».
«Ой чи тую, мати, брати,
Що намисто густо?»
«Гляди, сину, людей питай,
Чи в скрині не пусто».
«Ой чи тую, мати, брати,
Що головка гладка?»
«Гляди, сину, людей питай,
Чи метена хатка».
«Ой чи тую, мати, брати,
Що чорненько ходить?
Сам я бачу, люди кажуть,
Що ділечко робить».¹

У народних піснях також наголошується на тому, що дівчина завжди повинна бути охайною і працьовитою, господинею в хаті. По тому, як вона вміє господарювати, оцінюється її вартість. Змалку дівчину привчали постійно підтримувати порядок у хаті, тому прибирати в хаті, підмітати при гостях вважалося непристойним:

«Ввійшов же я тай до хати та взявся вітати;
А дівчина до віника — хату замітати.
Бодай же ти, дівчинонько, того не діждала,
Та щоби ти й та при гостях хату замітала!»²

Це розцінювалося як неохайність дівчини, лінкуватість, ще й неповага до гостей. Великим соромом вважалося, коли в хаті була дівка на порі, але яка не дбала про чистоту і затишок у хаті. Ця ж людська вада засуджується і у відомій пісні «Ой лопнув обруч»:

«Ой чия ж це хата не заметеная,
Ой чия ж це дівчина незаплетеная?»³

¹ Пісні про кохання. — К.: Дніпро, 1986. — С. 310—311.

² Ой піду я в полонину по зелене сіно // Там же. — С. 65.

³ Українські народні пісні в двох книгах. — Кн. II. К., 1954. — С. 149.

Образам неохайних, лінкуватих дівчат протиставляється образ охайної, акуратної, хазяйновитої дівчини в пісні «Ой сад-виноград»:

«Ой сад-виноград, кучерява вишня,
Стоїть хлопець під вікном, щоб дівчина вийшла.
А дівчина не виходить, хатину вбирає,
Стоїть хлопець під вікном та з жалю вмливає».¹

Народна мораль застерігала дівчат кохатися з ледачим, нехазяйновитим, недбайливим, пияком, що занастить її щастя, її життя, її молодість. Цей морально-етичний силогізм покладено в основу української пісні «Вулиця гуде, де козак іде»:

«На козакові аж три жупани
Ти, дівчино, не важся!
Бо тіж жупани ще й сіру свиту
Він проп'є, прогайнує,
Зведе дівчину з ума, з розуму,
А сам геть помандрує!»²

Співзвучна з нею і українська народна пісня «Ой під гаєм, гаєм зелененьким», у якій є такі слова: «Не дай мене, моя мати, за пияка», бо він проп'є худобицю, хоть би яка».³

Одними з першорядних ознак людської вдачі, як бачимо з наведених ліричних пісень, є працьовитість, хазяйновитість, дбайливість, охайність, привітність, гостинність, повага до батька-матері, як засновників роду, як мудрих порадиників.

У пісні «Ой горе, горе каліні при долині» акцентується на тому, що батько і мати дбають про моральність своїх дітей, застерігають від необачних вчинків:

«Батенько лає,
А матінка ще й гірше:
— Не ходи, доню,
На вечориці більше!»⁴

Але найчастіше лає-наставляє у піснях мати, ось як про це співається у пісні «Ой жаль мені вечірочка»:

«Не лай мене, моя ненько, що я ходжу пізно,
Що я ходжу та гуляю, — добрий розум маю,
Добрий розум маю:

¹ Українські народні пісні: В двох книгах. — Книга друга. — К.: Мистецтво, 1954. — С. 117.

² Пісні кохання. — К.: Дніпро, 1986. — С. 274

³ Там же. — С. 306.

⁴ Українські народні пісні. — Кн. I. — С. 393.

Ледачому козакові віри не діймаю».¹

У пісні «Летів пташок понад воду» говориться про те, що за непослух мати може і карати:

«— Ой Романе, Романочку,
Пусти мене додомочку,
Бо я матір лиху маю,
Буде бити, добре знаю».²

Аналогічні рядки є й у пісні «Била мене мати березовим прутом», що популярна в усіх регіонах України і досі.

Багато уваги в українських народних піснях приділяється дошлюбним стосункам молоді. Першим правилом було остерігатися поговору-славоньки. У пісні «Ой у полі три дорожки різно» дівчина звертається до козака: «Ой не ходи ти, козаче, до мене: Буде слава на тебе й на мене».³ Або у пісні «Ой піду я в сад гулять» — «Коли ходиш, то ходи, ой коли любиш, то люби..., а поговору не роби».⁴ Від неслави застерігає козака його сестра, але він її запевняє:

«Я горілки не п'ю, гей!
Од меду не вп'юся,
А сам, молод, слави бережуся».⁵

У народі засуджувалося, коли парубок і дівчина виставляли свої почуття на показ: «Ой як я маю до тебе ходити? Кругом живуть воріженьки, будуть нас судити».⁶ Соромились навіть батьків, щоб вони не знали про взаємостосунки молодих: «...Як череду гнала, не сказала «добривечір», бо мати стояла».⁷

Народна етика і мораль засуджувала залицяння на людях, бо це могло стати причиною поганої слави. Ось як про це співається у пісні «Ой у полі вітер віє»:

«Ой у полі вітер віє,
А жито половіє,
А козак дівчину та й вірненько любить,
А зайнять не посміє.
Ой тим її не займає,
Що сватати має,
Ой тим же він, ой, тай не горнеться,
А що слави боїться».⁸

¹ Українські народні пісні. — Кн. I. — С. 382—383.

² Закувала зозуленька, с. 222.

³ Народні перлини, с. 223.

⁴ Українські народні пісні. — Кн. I. — С. 246.

⁵ Там же. — С. 364.

⁶ Там же. — С. 309.

⁷ Там же. — 316.

⁸ Там же. — С. 257.

Але чимало пісень розповідають про легковажність молоді, частіше парубків, що не дбають про добру славу, зневажають дівчат. Про це співається у пісні «Світи, світи, місяцю»:

«Утоптав доріженьку, гей,
Пеерстав ходить, та гей, гей, гей, гей!
Зробив худу славоньку,
Покинув любити.
Не ходіть на вулицю, гей,
В чужій стороні та гей, гей, гей, гей!
Не діймайте віроньки
Козаченькові».¹

У цій пісні є рядки, які застерігають дівчат: «Не діймайте віроньки козаченькові». З цими рядками співзвучні рядки з пісні «За річкою, за Дунаєм»: «Не дайся, дівча, на підмову козакові молодому!».* Крім того у піснях цієї тематичної групи звучить і застереження легковажним козакам, як ось у пісні «Іхав козак, їхав лугами-берегами»: «Як дівчину зведеш, щастя-долю втрапиш...»² У пісні «За річкою, за Дунаєм» є і слова-прокльони на адресу звідника, а у народі вважалося, що прокльони накликають лихо: «Бодай козак щастя не мав, що він з мене вінок ізняв!»³. Українські народні пісні застерігають дівчат від небезпеки бути зведеними, зневаженими, скривдженими. Яскравим прикладом можуть бути рядки з пісні-балади «Ой поїду ж бо я, ой поїду ж бо я»:

«Пливай, дівчино, пливай, дівчино,
Та й від краю до краю,
Коли-с не знала, коли-с не знала
Козацького звичаю.
Пливай, дівчино, пливай, дівчино,
Та й від трості до трості,
Коли-с не знала, коли-с не знала
Козацької злості» (с. 81).

У пісні «Косили ми сіно» оспівано психологічний стан зведеної дівчини, що має неабиякий дидактично-повчальний ефект:

«Плакала дівчина
Та й на личко змарніла;
Видно по дівчині —
Ой віночка жаліла.

¹ Українські народні пісні. — Кн. I. — С. 328.

² Балади. — К.: Дніпро, 1987. — С. 90.

³ Українські народні пісні. — Кн. I. — С. 233.

Ой косу розчесала
Й усі плечі встелила,
Вона своїй неньці
Ой жалю наробила.
Ой ти, жалю, жалю,
Ой великий печалю,
Що я наробила,
Ой сама я не знаю».¹

За народною мораллю дівчина, яка втратила цнотливість, зневажалась, піддавалась громадському осуду, їй могли привселюдно відтяти косу, вона не мала прав одягати вінок нареченої, її позбавляли посага, навіть виганяли з дому, якщо цього вимагала громада. Тому у пісні «Ой на горі, горі» дівчина, що втратила цнотливість воліє загинути, ніж повернутися додому:

«Ой я не вернуся, —
Батенька боюся.
Нехай мої коси
Тихий Дунай носитьь,
Нехай мої ноги
Та й поїдять соми,
Нехай мої руки
Поїдять гадюки,
Нехай мої лиці
Поїдять лисиці» (с. 82).

Інакомовно про зведення дівчини співається у цілому ряді пісень, що є своєрідними варіантами пісні «Про Галю»: «А в нашому Василькові новина стала», «Іхали козаки із Дону додому», «Що в полі верба, під вербою корчма» та ін. У цих піснях звучить звертання зведеної дівчини до тих, хто має дочок, щоб їх навчали і вони не повторили її гіркої долі. У цих піснях згадуються місця, де на дівчину може чекати небезпека: «А хто дочок має, нехай навчає — темної ночі гулять непускає»², або «нехай на вулицю ввечір не пускає»³. Більш розгорнуто застереження усім, хто має дочок, звучить у пісні «Є в полю криниця»:

«— Хто в гаю ночує,
Хай мій голос вчує.
Хто в гаю ночує,
Нехай мя рятує!

¹ Українські народні пісні. — Кн. I. — С. 396.

² Іхали козаки із Дона додому // Українські народні пісні. — Кн. II. — С. 54.

³ Іхали козаки із поля додому // Балади. — К.: Дніпро, 1987. — С. 77.

Я уже вмираю,
Ще вас благаю.
Хто дівчата має,
Нехай навчає,
По заході сонця
З дому не пускає,
Бо там в тій корчмоньці
Є зрадливі люде,
Зрадять они кожду,
Котра лиш там буде».¹

У пісні «Що в полі верба, під вербою корчма» слова зведеної звернені до жінок-матерів, що є наставницями своїх дочок, не пускати їх на вечорниці:

«...А хто в бору є, то послухайте;
А ви, жіночки, учіте дочки
Та й не пускайте на вечернички:
На вечерничках — чужая мати,
Чужая мати кладе долі спати.
(Чужая мати кладе долі спать),
Коло кожної козаків по п'ять».²

А у пісні «А в нашому Василькові новина стала» зведена дівчина звертається до матері, яка має ще дочок, і просить не пускати їх на досвітки— «хай дома сидять, ...да не пускай на досвітки, бо те ж буде всім!»³

Є серед пісень цієї тематичної групи пісні, вік яких 2—3 століття. Такою є пісня «Ой у лісі на ялині», у якій співається про панську розпусту:

«...Колисала Марусина сина і дочку.
Колисала та й плакала:
«Ой чого ж я отця й неньку не слухала?
Ой ти, сестро моя рідна,
Поколиши мені дитя, бо я бідна!
«Ой не буду колисати:
Було б тобі дворянина не слухати!
Бо дворянин пізно ходить,
Не одну дівчиноньку з ума зводить.
Бо дворянин пером пише,
Не одну дівчиноньку з дитям лише!»⁴

¹ Балади, с. 78—79.

² Там же. — С. 75—76.

³ Іхали козаки із поля додому // Балади. — К.: Дніпро. 1987. — С. 110.

⁴ Українські народні пісні. — Кн. 1. — С. 405.

За своїми провідними мотивами дуже близькі пісні «Ой глибокий колодязю, золоті ключі» та «Купалося та два голубоньки», у яких центральний образ дівчини, що вболіває за свою долю, бо зустріла пройдисвіта: «Полюбила пройдисвіта, навіки пропала»¹. В одній з пісень використано паралелізм «На паличку спіткнулася, на жлуктечко впала (с. 89)², що асоціативно передає проступок дівчини, а в іншій — «Ой глибокий колодязю, боюсь, щоб не впала», зустріч з пройдисвітом асоціюється з небезпекою потонути у глибокому колодязі. Саме тому до вибору пари в народі ставилися дуже обережно. Саме тому широко побутував у народі звичай вивіряти свого нареченого, з'ясовувати його думки, погляди, почуття, ставлення до себе. Виразним підтвердженням цьому є рядки з пісні «Ой коли б той вечір»:

«Правдоньки питала:
Чи ти мене любиш,
Чи з мене смієшся,
До другої ходиш
Та й не признаєшся?»
«Ой я тебе люблю
І любити буду,
Признаюсь по правді —
Сватати не буду!
Не дозволять батько,
Не дозволить мати,
Ще й рід не дозволить
Дівчиноньку взяти».³

Аналогічного плану і пісня «Тече річка невеличка», у якій хлопець вивіряє дівчину на щирість почуттів:

«...Кличе козак дівчиноньку
Собі на пораду.
...Порадь мене, дівчинонько,
Як рідная мати,
А чи мені женитися,
А чи тебе ждати?»⁴

З давніх-давен у народі схвалювалося шанобливе ставлення парубків до дівчат, в мові народу вироблялися мовні формули вітання, звертання один до одного та ін. Часто в основу тієї чи іншої пісні покладено певну життєву ситуацію, етичні аспекти якої

¹ Українські народні пісні. — Кн. I. — С. 296.

² Балади, с. 89.

³ Народні перлини, с. 193.

⁴ Там же. — С. 196.

програються у пісні. Яскравими прикладами таких пісень можуть бути пісні «Дівчинонька по гриби ходила» та «Ой у полі тихий вітер віє», які дуже схожі між собою, бо в них міститься етична формула звертання дівчини до козака:

«Помагай біг, козаче-гультяю,
Виведь мене на дорогу з гаю!»
«Ой коли б ти дороги не знала,
То б ти мене гультяем не звала,
А сказала б: «Любий соколоньку,
Виведь мене з гаю на стежоньку!»¹

Саме через словесні формули звертання парубків до дівчат, а дівчат до парубків виражається ставлення їх один до одного, а також народні етичні норми поведінки молоді. У піснях про кохання цим словесним етичним формулам надається особливого значення:

«Ой і зійди, зійди,
Ти зіронько вечірня!
Ой вийди, вийди,
Дівчинонько моя вірная!»²

Аналогічне явище ми спостерігаємо у пісні «Ой зійди, зійди, ясен місяцю», де теж подається мовна партія закоханого:

«Ой зійди, зійди, ясен місяцю,
Як млиновеє коло,
Ой вийди, вийди, серце дівчино,
Та промов до мене слово».³

У пісні «Ой ти місяцю-зоре» оспівано щирі взаємні почуття двох закоханих: «Таки ж з милим розмовляла та й од щирого серця»⁴. Часто у пісенному фольклорі звучать зізнання у коханні, ось як у пісні «На добраніч усім на ніч»: «Між шістьма дівоньками тільки мені ти одна мила»⁵. Надзвичайно ніжно і поетично про свої почуття говорить ліричний герой пісні «Якби мені не ти-ночки»:

«Галю, серце, рибка моя,
Що мені казати,

¹ Українські народні пісні: В двох книгах. — Кн. 1. — К.: Мистецтво, 1954. — С. 384.

² Там же. — С. 356.

³ Там же. — С. 357.

⁴ Там же. — С. 228.

⁵ Народні перлини. — К.: Дніпро, 1971. — С. 189.

Хотів би я тебе одну
Цілий вік кохати».¹

Турбота про кохану дівчину, ніжність у ставленні до неї звучить і у коломийках: «Ой не бійся, білявице, студеної роси, я розуюсь, тебе вбую, а сам піду босий».²

Ця коломийка співзвучна з популярною по всій Україні піснею «Ніч яка місячна»: «Ти не лякайся, що ніженьки білії вмочиш в холодну росу, я ж тебе, вірная, аж до хатиноньки сам на руках однесу»*, або «Ой ти, дівчино, не бійсь морозу, я твої ніженьки в шапочку вложу»*. Рядки пісень цього тематичного циклу є найкращим підручником з етики дошлюбних стосунків, вони вчать культурі почуттів, взаємоповазі, ніжності, щирості і краси у взаєминах між парубком і дівчиною. Часом ці пісні нагадують серенади.

Співається у піснях і про трепетне чекання коханого, і про сум за ним, бажання зустрічі. Прикладом може бути пісня «Ох і повій, повій, буйний вітре»:

«Ох і прибудь, прибудь, мій миленький,
Та я з тебе рада буду,
Сю нічку не спала, ще й другу не буду:
За тобою, серце, як голубка гуду».³

Найбільше в народі цінилась вірність у взаєминах між закоханими. Тому у пісні дуже часто трансформуються клятви закоханих або згадки про них. Підтвердженням цьому можуть бути рядки з пісні «Сонце низенько»:

«Ти ж обіцялась мене вік любити,
Ні з ким не знатись, від усіх цуратись,
А для мене жити! (2).⁴

Часто у піснях повторюються слова-клятва: «Хіба тоді я тебе забуду, як очі заплюшу»⁵, — при чому у різних варіантах та різних поетичних контекстах. Народна мораль надавала великого значення такого роду присягам і той, хто її порушував, вважався зрадником, клятвоприступником, за що законами вищої справедливості повинен був покараним. Клятвopорушників остерігались

¹ Народні перлини. — К.: Дніпро. 1971. — С. 189.

² Закувала зозуленька. — С. 413.

³ Народні перлини, с. 211.

⁴ Українські народні пісні. — С. 333.

⁵ Українські народні пісні. — Кн. I. — С. 317, 123; Народні перлини. — С. 185 та ін.

і зневажали. У пісні «Ой ти дівчина зарученая» звучить докір неширому коханому і застереження-повчання:

«Ти присягався передо мною
Будь моїм мужем, а я жоною.
Нешира була присяга твоя,
Тепер не мій ти, а не твоя!
Буду казати світу цілому,
Щоб він не вірив ніде й нікому».¹

Співзвучна з цією піснею і пісня «Ой ти, дубе кучерявий», у якій нещирість парубка передається через протиставлення: «Ти, козаче молоденький, словами прекрасний. Слова твої ласкавії, а темная думка»². Своєрідним поетичним продовженням її є пісня «Ой послала мати», у якій відтворення переживання дівчини щодо нещирості почуттів її обранця, але звучать у пісні і слова втіхи, що вона ще знайде пару, а зрадливий та нещирий не вартий її уваги:

«...Полюбила парня да, гей, не надовго.
...Прийде осінь красна да, гей, віддасися,
На такого парня да, гей, не дивися.
Бо такий же парінь да, гей, пізно ходить,
Не їдну дівчину да, гей, з ума зводить.
Не їдну дівчиноньку да, гей, ще й вдову,
Да звів мене з розумочку да ще й чорноброву».³

Ці пісні крапля за краплею готують молодь до дорослого самотійного життя, вчать етиці взаємостосунків, оспівують найважливіші моральні цінності, однією з яких є кохання. Лише воно дає право на інтимні стосунки між парубком і дівчиною. Саме на цьому наголошується у пісні «Тума танок водила», у якій мати повчає доньку:

«Її мати чесала,
А чешучи навчала:
«Не стій, донько, з нелюбом,
Не дай ручки стискати,
Перстеника здіймати,
А як станеш з миленьким,
Давай ручку стискати,
Перстеника здіймати».⁴

¹ Українські народні пісні. — Кн. I. — С. 311.

² Там же. — С. 312.

³ Там же. — С. 372.

⁴ Українські народні пісні. — Кн. II. — С. 301

Співзвучні з цією піснею і рядки з пісні «Спать мені не хочеться», у якій лірична героїня сама визначає критерії своєї поведінки:

«Нехай мене той голубить,
А хто мене вірно любить;
Нехай мене пригортає,
Хто кохання в серці має».¹

Кохання розглядається народною мораллю як запорука майбутнього сімейного щастя, про це йдеться у пісні-коломиїці:

«Не там щастя, не там доля, де багаті люди, —
Хто побрався по любові, тому добре буде».²

Оспівуючи щирі взаємні почуття закоханих, оспівуючи ніжність і кохання, українські пісні висловлюють застереження і цим готують молодь до можливих ударів долі. Яскравим прикладом можуть бути рядки з пісні «Не всі тії та сади цвітуть»:

«Не всі тії та сади цвітуть,
Що весною розвиваються.
Не всі тії та й вінчаються,
Що любляться та кохаються.
Половина та садів цвіте,
Половина обсипається.
Одна пара та й вінчається,
А друга розлучається».³

Саме тому у ряді пісень крім зображення палких, ніжних почуттів звучить своєрідна молитва закоханих на здійснення мрій, на одруження, як от у пісні «Та вже третій вечір»:

«Допоможи, боже, на рушничку стати:
Тоді не розлучать ні батько, ні мати,
Ні чужая чужина,
Коли судилась дружина».⁴

Слід зазначити, що у пісні проводиться думка щодо непорушності народних звичаїв та обрядів. Коли на рушничок стали — ніхто не розлучить, якщо заручена — ніхто не має права сватати. Прикладом можуть бути рядки з пісні «Ой я нещасний, що маю діяти?»:

«Ой я нещасний, що маю діяти:

¹ Українські народні пісні. — Кн. II. — С. 124.

² Закувала зозуленька, с. 418.

³ Народні перлини, с. 209.

⁴ Закувала зозуленька, с. 234.

Полюбив дівчину, та й не можу взяти.
Тим не можу взяти, що зарученая.
Доле ж моя, доле, доле нещасная!»¹

Народна мораль застерігала від непродуманих шлюбів, негативно ставилась до позашлюбних стосунків («Ой при лужку, при лужку», «Ой ти, місяцю», «Ходив козак потайком», «На вгороді коло броду», «Ой у лузі та ще й при березі»). Часто у піснях цієї тематичної групи трапляються прокльони на адресу парубка, що покинув дівчину покриткою:

«Бодай тебе та женила лихая година.
Изв'язала мені руки мала дитина!»

Є пісні, які застерігають дівчат-покриток від необачних вчинків щодо позашлюбної дитини: «...Як втопити, то гріх буде, а вповити, то сміх буде».²

Народна пісня була своєрідною охоронницею моральності в суспільстві, оспівувала вірність і щирість у коханні і засуджувала легковажність, зраду, розбещеність. Не випадково слова з пісні «Дурна пташечка жовтобрюшечка» сповнені гніву і розпачу:

«...За мою просьбу і за мою щирість
Покарай тебе, боже!
Не карай, боже, не карай, боже,
Ні огнем, ні водою,
Покарай, боже, покарай, боже,
Лихою дружиною...»³

Душевний щем, каяття і розпач у тому, що дівчина покохала невірного, нещирого, зрадливого, відчувається у кожному рядку пісні «Цвіте терен, цвіте терен». У ній є також і рядки, у яких звучить пересторога парубкам, що завдають страждань тим, хто їх вірно і щиро кохає, хто зневажив кохання:

«Десь поїхав мій миленький
Іншої шукати.
Нехай їде, нехай їде,
Нехай не вернеться,
Не дасть йому господь щастя,
Куди повернеться.
Очі мої, очі мої,
Що ви наробили,

¹ Закувала зозуленька, с. 231.

² Ой за лісом за темньемким // Пісні кохання. — К.: Дніпро, 1986. — С. 292.

³ Там же. — С. 339.

Що всі люди обминали,
А ви полюбили?»¹

Найбільш важливі в морально-етичному плані рядки в пісні повторюються двічі, як своєрідний засіб акцентування: «Не дасть йому господь щастя, куди повернеться», «Що всі люди обминали, а ви полюбили?». В останніх рядках міститься, на нашу думку, заклик прислухатися до громадської думки, бути обережними у виборі коханих. Пісня «Ішов козак без ліс» застерігає дівчат від підступності козаків-гультяїв:

«Ти, дівчино,
Не бійся нічого:
Не зрадив я
На світі нікого...
...Ой спасибі
За любу гостину!
Ой спасибі
Від козака того,
Що, крім тебе,
Не зрадив нікого».²

Народна пісня висловлює співчуття зрадженій, обманутій дівчині, вона називається «бідною», вона «гірко плаче» («Ой не світи, місяченьку»)³, розгорнуто драматизм ситуації, у яку потрапила лірична героїня.

На адресу зрадників нерідко в українських народних ліричних піснях звучать прокльони, які мають дещо інакомовний характер і подані у вигляді поетичних формул, як-от у пісні «Ой боже, боже, яка я вродилась»:

«Щоб ти женився щомісяця, щогоду.
Щоб ти женився в селі жінок не стало б,
Щоб над тобою сонечко не світало!»⁴

У ряді текстів народних пісень можна спостерігати наявність певних моральних сентенцій щодо легковажності парубків і необхідності дівчатам берегти свою цноту. Виразною в цьому плані є пісня «Не вір, дівко, парубкові»:

«Не вір, дівко, парубкові, як тому котюзі,
Бо він тебе вінка збавить при зеленім лузі.
У парубка така віра, як на воді піна,

¹ Пісні кохання. — К.: Дніпро, 1986. — С. 231.

² Українські народні пісні. — Кн. I, с. 338.

³ Народні перлини. — С. 190.

⁴ Пісні кохання. — К.: Дніпро, 1986. — С. 340.

У дівчини так цнота, вартіша від злота...»¹

У пісні «Там на горі сухо-сухо» морально-етичне повчання подано досить розгорнуто, відтворює всі етапи залицяння і пересторога дівчині звучить недвозначно і досить відверто:

«Там на горі сухо-сухо,
На долині вода, —
Не дай личка цілувати,
Дівчино молода.
Не дай личка цілувати,
Не дай же ся звести,
Не дай свою косу русу
Без батька розплести».²

Нам вдалося знайти пісні, у яких легковажність у коханні розглядається як тяжкий гріх, такі пісні мали, на нашу думку, неабиякий виховний ефект. Надзвичайно виразною в цьому плані є пісня «Ой похилися ти, сухий дубе крайній», в основі якої діалог матері-наставниці і сина-гульвіси. Мати повчає сина, як йому треба поводитися, коли він має дівчину: «Не ходи, сину, по вечорницях пізно. Ой ти хочеш ту дівчиноньку взяти, то й збери людей, іди до неї до хати». Матір обурюють слова сина, що він не хоче дівчини взяти, а тільки хоче з неї посміятися, вона застерігає його від тяжкого гріха. У уста матері в цій пісні вкладається узагальнююча словесно-образна етична формула:

«Як гріх, синочку, в неділю рано пити,
Та ще й гірший гріх сироту судити.
Бо сиротинонька слізюньки проливає, —
Впадуть на камінь, то й камінь розбиває,
Впадуть на море, то й море розливають».³

А у пісні «Зацвів терен рясно» подається прокльон-заклинання парубку, що насміявся над дівчиною:

«За сміх тобі буде
сім літ трясця.
Трясти буде,
А смерті не буде».⁴

Великого значення народна мораль надавала соціальній рівноправності між парубком і дівчиною, засуджувала одруження

¹ Пісні кохання. — К.: Дніпро, 1986. — С. 274.

² Там же. — С. 277.

³ Там же. — С. 313.

⁴ Українські народні пісні. — Кн. I. — С. 387.

бідних з багатими, старих з молодими. Часом у пісні вплітається приказка «Ти багатий, а я бідна, не до пари птиці рак»¹, або «...ти старий, а я молода, то буде між нами незлагода!». Ці морально-етичні силогізми нерідко стають основою пісні, наприклад, соціально-рівність розглядається як запорука щасливого подружнього життя:

«Бери собі, синку, котра твоя мила,
Щоб відтак не нарікав, що-м ти боронила,
Бери собі, синку, котра твоя рівня,
Щоби собі проходила, як та королівна».²

У пісні «Іване, Іване, личко мальоване» співається про щирість почуттів і красу, які важать більше, ніж багатство:

«Я не маю віна,
Лишень чорні брови,
Прийде такий, мене візьме,
Що й віна не схоче».³

Пісня «За городом качки пливуть» ніби розгортає тезу, висловлену у попередній пісні, ставлячи вище за все людську приязнь:

«Нащо мені на подвір'ї
Воли та корови,
Як не буде в моїй хаті
Любої розмови!»⁴

Життя з нелюбом в українській ліриці ототожнювалося із смертю: «Не піду я за багача, бо за ним пропаду», — співається у пісні «Терен, мати, коло хати».

Народна мораль завжди стояла на сторожі вірного, щирого кохання, як запоруки щасливого шлюбу і виступала проти шлюбу з розрахунку. Яскравою в цьому плані є пісня «Ой у полі при дорозі»:

«...Хоч худоби не діждуся, —
З хорошою наживуся!
...А що ж мені по худобі,
Що худоба двір заляже?
Поганая дружинонька
Молодому світ зав'яже!»⁵

¹ Українські народні пісні. — Кн. II. — С. 206.

² Пісні кохання. — К.: Дніпро, 1986. — С. 311.

³ Народні перлини. — С. 203.

⁴ Народні перлини. — С. 192.

⁵ Українські народні пісні. — Кн. I. — С. 340.

Наскрізно для цілого ряду пісень є думка, що людина повинна жити в парі: «Горе ж тому жити, що пари не має» («А в полі береза»)¹, «Всі пташата, всі звірята свої пари мають...» («А що ж бо я , а що ж бо я кому завинила»)², або «А вся деревина пасиння пускає, усяка пташина свою пару має» («Ей воли ж половії, чому не орете»)³. Інакомовно про це говориться у пісні «Що щиголь гадає»:

«Що щиголь гадає,
Що жінки не має?
Марно щиголь молодий
В світі пропадає».⁴

Наскрізно у піснях проходить думка про необхідність серйозного ставлення до шлюбу, бо обранець вибирається на все життя, і від того, з ким з'єднується життєва доля, залежить щастя і нещастя у шлюбі. Недарма співається в одній з пісень, що дуже поширена на Дніпропетровщині:

«Ой знати, знати, хто нежонагий,
Білее личко, як в паненяти.
Ой знати, знати, хто оженився,
Скорчився, зморщився та й зажурився».*

Але є і інші твердження, що висловлені у пісні-коломийці, які контрастують з рядками попередньої пісні:

«За доброго чоловіка, за доброго мужа
Цвіте жінка, як калинка, чоловік — як ружа».

Тому такого значення надає народ вибору своєї пари і це, звичайно, не могло не знайти відображення у пісенній ліриці. Ось у пісні «Попід гай, попід гай» дівчина просить матір: «Ой дай мене, моя мамко, за такого, щоб він мене вірно любив, а я його».⁵ У дещо жартівливому плані про вибір пари співається у пісні «Не чудуйтеся, добрі люди»:

«Не чудуйтеся, добрі люди, що перебираю,
Бо такого мужа хочу, якого я знаю:
Аби піпку не курив, табаку не нюхав,
Чужих жінок не любив,
Все лиш мене слухав».⁶

¹ Українські народні пісні. — Кн. I. — С. 285.

² Пісні кохання. — К.: Дніпро, 1986. — С. 296.

³ Там же. — С. 300.

⁴ Українські народні пісні. — Кн. II. — С. 168.

⁵ Українські народні пісні. — Кн. I. — С. 397.

⁶ Українські народні пісні. — Кн. II. — С. 174.

Пісня «Ой гай, гай, гай, гай зелененький» ніби продовжує перелік критеріїв у виборі чоловіка:

«...треба мені чоловіка,
Ні старого, ні малого, середнього, молодого.
Щоб і в полі орав да і в домі дбав,
Мене ж молоденькою да хазяйкою звав».¹

Є пісні, у яких засуджується чоловік, що думає зневажати дружину. У пісні-коломийці звучить застереження його намірам: «Не меш її честувати, не меш її мати, бо вона тобі не служниця — твоїм дітям мати».² Пісня закликає шанобливо ставитися до жінок, відстоює рівність жінки і чоловіка у подружжі.

Сум за парою, повага до дружини наскрізно проймає пісню «Я бачив, як вітер березу зломив», у якій кохана дружина порівнюється з сонцем:

«На світі у кожного сонце своє;
Любенько живеться, як сонечко є,
А згасне те сонце, — і жити шкода,
На світі без сонця усе пропада.
Зі мною розсталась дружина моя —
Зостався на світі без сонечка я».³

Крім того народна мораль через пісню закликає берегти подружню пару, бо, як співається у пісні «Налетіли журавлі»:

«Краще жінка первая,
Аніж тая другая.
Що з первою дітей мав,
А з другою розігнав».⁴

Великої уваги народна мораль надавала шанобливому ставленню до роду. Значна частина пісень сповнена туги за родом, родиною, рідним краєм. Однією з таких пісень є пісня «Червона та червона калинонька»:

«Там дівчина зажурилася,
Та й од роду одбилася.
Та й од роду,
Та й од роду, од родочку
Тяжко-важко животочку.

¹ Українські народні пісні. — Кн. II. — С. 98.

² Закувал зозуленька. — С. 418.

³ В. Александров... // Закувала зозуленька. с. 392.

⁴ Українські народні пісні. — Кн. II. — С. 17. (те же у пісні «Ой журавлю, журавлю», с. 18).

Тяжко-важко,
Тяжко-важко в світі жити,
Ні до кого говорити.
Ні до кого,
Ні до кого говорити
Й голівоньки прихилити...»¹

Співзвучна з нею і пісня «Дала-с мене моя мати», що співає про тяжку долю молодиці, відірваної від роду, відданої у чужу родину:

«Ой як тяжко конопельці
В сирій воді та гнити,
А ще тяжче молодиці
На чужині жити.»²

Численні словесні повтори у пісні сприяють створенню драматичного пафосу пісні, передачі переживань дівчини, глибокого суму її через розлуку з родом.

Гарний, чесний рід — гордість і окраса кожного члену роду. Під час взяття шлюбу на це теж звертали увагу:

«Не питайся, мій синочку, яка там на вроду,
Тільки ходи, людей питай, чи чесного роду».
(«Чи то, тату, тую брати, що воли, корови»).*

Долю закоханих часто вирішували батько, мати, рід, і це знайшло відображення у пісні «Ой коли б той вечір»:

«Не дозволять батько,
Не дозволять мати,
Ще й рід не дозволить
Дівчиноньку взяти.»³

Народна мораль вимагала, щоб шлюб брали як із згоди обох закоханих, так і враховуючи думку батьків, їх благословіння на шлюб. Цей життєвий момент знайшов відображення у пісні «Ой під гаєм, гаєм, гаєм зелененьким»:

«Дівчинонько моя, чи любиш мене,
Скажи мені правду, чи підеш за мене?»
«Я й сама не знаю, що чинити маю, —
Маю ж я отця і матку, піду запитаю.

¹ Пісні кохання. — К.: Дніпро, 1986. — С. 285.

² Українські народні пісні. — Кн. I. — С. 412.

³ Там же. — С. 301.

А ти, козаченьку, также не спішися,
Маєш ти родину, піди порадися».¹

Великим нещастям для людини вважалося, якщо вона через певні життєві обставини або батьківську сваволю не могла побратися з коханим серцю обранцем, бо за народним повір'ям люди-на мала тільки одну пару, а її душа — тільки одну срідну душу. Дуже виразною в цьому плані є пісня «Ой там на горі», що й досі популярна по всій Україні. У пісні оспівано непереможне кохання і вірність собі і своєму коханому:

«Я вже ходила та все вибирала,
Немає такого, що я вже втратила.
І не так він гуде, як до мене іде,
І не так він воркоче, як їстоньки хоче».*

У цій пісні у високо поетичній формі через образи-символи передається справжнє розуміння народом ідеалу міжстатевих стосунків, запорукою яких є сильне почуття кохання і вірність своєму обранцю. Співзвучна з цією піснею пісня «А учора ізвечора»:

«А я, мамко, та й не плачу,
Я собі співаю,
Що втратила миленького,
Вже го не спіймаю.
Хоч спіймаю, хоч спіймаю,
Та вже не такого —
Не пристає біле личко
До сердечка мого!»²

Розлука з милим у народній ліриці розглядається як тяжке горе, навіть смерть. Ця думка у дещо інакомовній формі висловлена у пісні «Що за туман по долині»:

«Твоя мати чарівниця,
Великая розлучниця, —
Розлучила рибку з водою
Та ще хоче мене з тобою,
Та як рибці без водиці,
То так мені — чужениці».³

Часом у піснях цієї тематичної групи звучить прокльон свекрусі-розлучниці, а також застереження молодим жінкам остеріга-

¹ Пісні кохання. — К.: Дніпро, 1986. — С. 309.

² Там же. — С. 230.

³ Там же. — С. 321.

тися їх і берегти свою пару. Яскравим прикладом можуть бути рядки з пісні «Ой послала мати та сина в дорогу»:

«— А бодай же мати на світі не жила,
Що мене з тобою з пари розлучила!
І до кінця світа нехай люди знають.
І лихим свекрухам хай не довіряться!»¹

Саме тому у одній з пісень про лиху свекруху застерігають «не спішіть, дівчата, розпускати коси».²

У пісні «Ой до броду та й по воду мати не пускає» дівчина докоряє своїй матері за те, що хоче розлучити з коханим і віддати за нелюба. «Лучче ж мені, моя мати, гору розкопати, як з нелюбим, препоганим на рушник ставати. Круту гору розкопаю, сяду відпочину, а як піду за нелюба, навіки загину». Причому пісня вимагає, щоб ці слова, у яких висловлено морально-етичний силогізм, повторювалися двічі, що має велику емоційно-смислову акцентно-виразну функцію, служить засобом драматизації ліричної оповіді.

Трапляються у народній ліриці пісні наскрізно побудовані на морально-етичних силогізмах, що подаються у вигляді синтаксичних паралелізмів. Яскравим прикладом може бути пісня «Коли любиш, люби дуже»:

«Коли любиш, люби дуже,
А не любиш, не жартуй же.
Коли любиш, — будь зо мною,
А не любиш, — бог з тобою.
Коли любиш, — обвінчайсь,
А не любиш, — розлучайсь».³

Про це ж, але в інакомовному плані говориться і у пісні «Ох та не люби двох»:

«Ох, та не люби двох!
З рибкою борщ
Іж, коли хоч,
А не хоч, вибачай,
І ложечки не вмочай, ох».⁴

Співзвучна з цими піснями і пісня «Ой не світи, місяченьку»:

«Або ж мене вірно люби,
Або ж навік лиши...»⁵

¹ Закувала зозуленька, с. 196.

² Там же. — С. 198.

³ Закувала зозуленька, с. 249.

⁴ Українські народні жартівливі пісні. — К., 1987. — С. 71.

⁵ Закувала зозуленька, с. 241.

Народна мораль стояла на сторожі подружньої вірності і це не могло не знайти відображення у народних піснях: «Ой мила, миленька, так не треба робити, бо кому ти присягала, то з тим мусиш жити»¹, або «Кличе голуб голубочку хоч не свою, то чужую: «Прийди, серце, поцілую». Нащо ж чужо цілувати, серцю жалю завдавати?»²

Серед пісенного фольклору України є пісні, у яких звучать прокльони на адресу жінок, що зрадили чоловіків і покинули дітей. Виразною в цьому плані є пісня «Оре Семен, оре»:

«Ой вдарився Семен
Об поли руками:
«Діти ж мої дрібнесенькі!
Пропає же я з вами».
Ой вдарте морози,
Та на густі лози...
Побий, боже, Катерину,
За Семенові сльози».³

Є пісні, у яких молодих парубків застерігають від одруження з вдовами. Однією з таких пісень є пісня «Ой хмелю ж мій, хмелю», у якій мати в інакомовній поетичній формі аргументує сину свою заборону:

«Не женися на тій удовиці,
Бо щастя не буде!
Бо вдовине серце,
Як осіннє сонце —
Воно світить, світить, та не гріє,
Все холодом віє.
А дівоче серце,
Як весняне сонце —
Ой хоч воно та й хмарнесеньке,
А се теплесеньке!»⁴

Слід зазначити, що є чимало пісень, у яких дівчина чи парубок через вимушену розлуку з коханим готові покінчити життя самогубством, але є чимало пісень, які застерігають молодь від цього тяжкого гріха. Це пісні «Чом дуб не зелений» та «Ой у полі конопельки», у яких є такі слова: «Не топись, козаче, бо душу загубиш»⁵ та «Не топися, моя мила, — марно душу згубиш»⁶.

¹ Закувала зозуленька, с. 334.

² Там же. — С. 338.

³ Українські народні пісні. — Кн. II. — С. 23

⁴ Народні перлини, с. 219.

⁵ Там же. — С. 433.

⁶ Там же. — С. 434.

Дослідження пісенних текстів української народної лірики дає підставу стверджувати, що в основу їх покладено найхарактерніші та найважливіші життєві ситуації, кожна з яких має певні морально-етичні аспекти.

В українській народній пісенній ліриці відтворюються своєрідні поетичні моделі спілкування між парубками і дівчатами, батьками і дітьми. Художні засоби, такі як поетичні звертання (Любий соколоньку, дівчинонька моя вірна, зірньоко вечірняя, серце-дівчино, моя ненько, стара мати, порадиця в хаті і т. ін.), пестливі слова (серденько, личенько, дівчинонька, козаченько, синочку, сиротиниоцька, слізньоки, стеженька, сонечко та ін.), порівняння (як рибиці без водиці, так то мені чужениці, не вір, дівко, парубкові, як тому котюзі, хто не жонатий, білее личко, як в паненяти) яскравіше окреслюють особливості спілкування між парубками і дівчатами, дорослими та дітьми, їх ставлення один до одного. Кохання в народній ліриці постає як найбільша цінність, взаємність у коханні ставиться над усе: «...Не треба мені злата, я й сам придбаю, а треба дівчина, що я кохаю...»*

Ніщо у народній пісні не поетизується так, як поетизується вірність, ні про що не співається з таким натхненням і зачаруванням як про щире кохання. Дуже часто в цих піснях стосунки між кохаючими подаються в інакомовній формі через образи-символи (...голубка не їсть, голубка не п'є, все на ту гору плакати йде, ... і не так він гуде, як до мене іде, і не так він воркоче, як їстоньки хоче...), які часом ідеалізують вірність і щирість у міжстатевих стосунках, оспівують сильні людські почуття, закладають потребу прагнути щирості і взаємності у виборі пари на все життя. Тому із співчуттям говориться про людей, позбавлених щирості у взаємостосунках:

«Горе ж тому жити, що пари не має,
А ще гірше тому, що в двох ся кохає».

Народна мораль завжди стояла на сторожі дівочої честі, у піснях оспівалася з особливою поетичністю дівоча цнотливість. Символом втрати дівочої честі за народним повір'ям є розплетена коса, загублений вінок (... не дай свою косу русу без батька розплести..., ...він тебе вінка збавить при зеленім лузі...). Мати у піснях виступає як порадиця, наставниця дочки чи сина. Народна мораль засуджувала залицання на людях, пізні гуляння, тому у багатьох піснях співається про батьківські чи материнські дорікання та покарання (...била мене мати березовим прутом, щоби я не стояла з молодим рекрутом..., ...била мене мати з ночі за Іванкові карі очі..., бодай на тя, Ясю, впала нещасна година, як же мене через тебе моя мамка біла... та ін.).

Непорядність відповідно до морально-етичних норм у народних піснях розцінюється як тяжкий гріх (...як гріх, синочку, в неділю рано пити, та ще й гірший гріх сироту судити...). Часом у піснях використовуються поетичні гіперболи з метою яскравіше окреслити певне морально-етичне явище (сльози скривдженої сироти «впадуть на камінь, то й камінь розбиває, впадуть на море, то й море розливає» та ін.).

Морально-етичні норми українського народу наскрізно проймають пісенний фольклор і подаються різними формами ліричної оповіді: ліричним описом, монологом, діалогом, полілогом, («А хто в лісі чує, нехай порятує, а хто дочок має, нехай навчає...»; «казав мені батько, щоб я оженився, по досвітках не ходив та й не волочився...», «...горе тому парню, хто дівчини не має, а іще найгірше, хто дві-три кохає...» та ін.).

Часом певні морально-етичні силогізми в українських народних піснях подаються у формі поетичних паралелізмів («коли любиш, — люби дуже, а не любиш, — не жартуй же. Коли любиш, — будь зо мною, а не любиш, — бог з тобою») та протиставлень («люди обминали, а ви полюбили», «хоч худоби не діждуся, з хорошою наживуся»; «худоба двір заляже, поганая дружинонька молодому світ зав'яже»).

Народні пісні в своїй основі багатаспектні, вони містять у собі важливі етнологічні відомості, що збереглися в народних піснях — скарбниці народної пам'яті. В пісні проглядається ідеальний образ дівчини-українки: «вміє шити-вишивати і гарних пісень співати...». Народ бачив красу дівчини у її працьовитості, охайності: «держи хаточку, як у віночку, рушники на кілочку, держи відерця всі чистенькі, водички повненькі». Ненарочито народна пісня готує дівчат до сімейного життя, виховує в ній дбайливу матір-господиню, психологічно готує до життєвих труднощів: «Замуж вийти треба знати — пізно лягти, рано встати, діжу хліба замісити. Хліб місила, руки в тісті, плаче дитина в колісці». Дівчина повинна «ділечко робити» і в неї повинно бути «в скрині не пусто» і «метена хатка», а вже заможність, ознакою якої є «намисто густо», і чепурність, коли «головка гладка», вважалися вторинними, тобто не основними достоїнствами дівчини. Та й для парубка основним було не «три жупани», тобто заможність, а щоб був хазяйновитий та непитуший, ширий і розумний.

В піснях проглядаються і особливості вдачі українця: ширість, делікатність, що яскраво виявляється у поетичних інакомовних формулах прокляттях-заклинаннях на адресу кривдників: «Бодай же ти, козаченьку, тоді оженився, як у лісі при дорозі сухий дуб розвився»; «Щоб ти женився щомісяця, щогоду» — щоб був нещасний у подружньому житті; «щоб ти женився в селі дівок не

стало б» — щоб не знайшов собі пари; «Щоб над тобою сонечко не світало» — щоб не знав радості, тепла, душевного спокою; або «за сміх тобі буде сім літ тряся, трясти буде, а смерті не буде». Народ вважав, що за непорядність, за гріх людину чекає кара, коли хто завдав кому кривди, то його чекає фізичний і душевний біль, неспокій і страждання. І акцентування уваги на цьому у цілому ряді пісень служило певною морально-етичною установкою, яка була до певної міри регулятором стосунків між людьми («Ой будете, діти, будете плакати, бо самі на старість підете від хати»).

Завдяки емоційності, мелодійності, змістовності і образному багатству українські народні пісні вражають своєю простотою, неповторністю, майстерністю передачі найменших відтінків людських настроїв, почувань. Саме тому українські пісні користуються великою популярністю і високим художнім авторитетом серед пісенного фольклору народів світу. Саме тому протягом багатьох віків вони зберігалися у людській пам'яті і служили своєрідним засобом спілкування поколінь. Народні пісні є цінним джерелом народознавства, у якому містяться і неписані морально-етичні закони українців, особливості їх світосприймання, світобачення і образного мислення. Процес виховання підрастаючого покоління, боротьба з бездуховністю і «яничарством» неможливі без пісенної стихії українського народу.

«А ПІСНЯ — ЦЕ ДУША. ВОНА ЖИВЕ В ТОБІ»

І. Драч.

Нині настали сприятливі умови для подолання тенденції духовного занепаду нашого суспільства, відродження та розвитку національної культури. У «Декларації про державний суверенітет України», прийнятій Верховною Радою УРСР 16 липня 1990 року, зазначається, що держава «забезпечує національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості і традицій, національно-етнографічних особливостей, функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя»¹. У розв'язанні цієї проблеми вирішальна роль належить національній загальноосвітній школі. Особливого значення зараз набуває глибинна гуманізація шкільної освіти, звернення до невичерпних джерел народної духовності. Уже не перший рік наша увага спрямована на перебудову школи. Гострих проблем нагромадилось тут чимало. Треба чесно визнати, що як школа, так і педагогічна наука опинилися нині в кризовій ситуації. Тому так гаряче полемізують педагоги, батьківська громадськість, учні та студенти, засоби інформації щодо визначення оптимальних шляхів виходу з цього скрутного становища. Питання складне і надзвичайно важливе, бо стосується воно кожної людини. Тут ніхто не має морального права стояти осторонь. Адже йдеться не тільки про сучасне, а й майбутнє наших дітей, онуків, правнуків, про дальшу долю нашого народу.

Робота по дослідженню текстів пісенного фольклору України переконливо показала, що всі пісенні жанри усної народної поетичної творчості є невичерпним джерелом пам'яті народу України, у якому дбайливо зберігаються протягом багатьох століть знання про життя нашого народу в різні історичні часи, його звичаєвість та побут. Українські народні пісні та думи в надзвичайно виразній поетичній формі трансформували через віки знання

¹ Декларація про державний суверенітет України: Прийнята Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 р. — К., 1991. — С. 7.

людини про себе, навколишнє середовище, життєвий уклад українців і в узагальнених художніх образах зберегли «згустки» громадської думки, етичні, естетичні ідеали народу, неписані закони співжиття, свою історію, філософію, психологію та етнопедагогіку. Ліро-епічна поезія українців стала невід'ємним супутником історії, тому в ній знайшли відображення події, явища суспільного життя, етнохарактери, що мали місце за тих чи інших конкретно-історичних умов. Ці народно-поетичні твори для нас не просто явище минулого, не тільки унікальний історичний документ, а цінний скарб етнічних коштовностей, які в сукупності своїй окреслюють феномен української нації і, промовляючи до прийдешніх поколінь, покликані виплекати в їх душах національну свідомість і гордість за свій народ, його історію і культуру.

Слід зазначити, що ліричні герої дум та пісень завжди виступали носіями моральних та звичаєвих норм українського народу, були виразниками загальнонародних інтересів, проявляли неабияку мужність, патріотизм, відданість батьківщині. Серед козаків був звичай освячувати рідну землю, ставитися до неї як до оберега, в тяжкі хвилини вони припадали до неї, щоб набратися від неї сили, наснаги, грудочка рідної землі завжди зігрівала серце на чужині та в бою і першою лягала козаку на груди, коли над ним насипали могилу. Насипали козаки землі і в чоботи, щоб ходити по рідній землі і щоб ворог не розгадав їх думки. Козацька звичаєвість найширше відображена в думках. Очевидно це зумовлено законами епічного жанру, та й виконували і творили їх вчорашні козаки, скалічені в бою.

Звичайно, кожен з досліджуваних жанрів відобразив певну систему звичаїв та особливості етнобуття українців по-своєму, хоч деякі з них і перегукуються, але відображені вони на різному життєвому матеріалі, в іншій життєвій ситуації. Слід звернути увагу, що в пісенних текстах маємо різні форми передачі народної звичаєвості: найпоширенішою з них є форма повчання: «отцеву й матчину молитву шанувати і поважати», «отця і матір почитати», «до смерті доглядати», «брата старшого за рідного отця в себе мати», «близьких сусідів хлібом-сіллю наділяти», «чужих малих діток на вулиці стрічати, шапку здіймати, низький поклон оддавати» та ін.

Звичаєвість, благовійне ставлення до батьківського слова передається у формі метафоричної конструкції у поетичному тексті з певними акцентами на причинно-наслідковому зв'язку: «Ей, коли б то нас, браття, могла отцева і матчина молитва відсіля вивольяти, то нехай же б ми могли знати як отцеву і матчину молитву штити-поважати», або «Як став Олексій Попович гріхи бо-

гу повідати, то зараз стала злосупротивна хвилечка-хвиля на Чорному морі притихати».

Звичаєвість передається у фольклорних творах також у формі опису: «У сінечки ввійшов, із себе шличок ізнімав, а в світлиці ввійшов — низенький поклон послав», іноді у формі заклик-у, спонукання: «Ей, котрі козаченьки будуть в світі жити, не забудьте козацької смерті відомстити!», «Оттепера козаки, панове-молодці, пийте та гуляйте, разом похорон і весілля справляйте!». Надзвичайно зворушливо у фольклорних творах передається звичай погрібання і оплакування тіла. Алгоритична форма передачі цього звичаю ще більше драматизує ситуацію: «Ще й зозулі налітали, в головах сідали, як рідні сестри кували; ще й вовки-сіроманці находжали і жовту кість по тернах, по балках розтаскали, попід зеленими ярами ховали, комишами укривали та жалібно квилили-проквляляли — то ж вони козацький похорон справляли».

Передача звичая у формі метафоричної алегорії і поетичного заперечення: «Не булатними шаблями мене рубали, не ординськими стрілами з коня збивали, — се мене отцева молитва та материні сльози побили». Це є підтвердженням того, що народ з давніх-давен надавав великого значення словесній магії, що виявлялась у буденному житті у побажаннях та молитвах батька-матері.

Трапляється у текстах народнопоетичних передача звичая у формі перифраза: «Сього, брате, нігде, ізроду не чували, щоб рідною кровію шаблю обмивали, або гострим списом опрощення брали».

Звичай вшановувати часом передається через поетичні звертання та порівняння: «Братику мій, голубоньку сивий! Що кажеш, мов наше серце ножем пробиваєш... і душа наша гріхів до віку не викупиться».

У поетичних текстах дум та народних пісень можна спостерігати трансформацію з жанру в жанр поетичних інакомовних формул: «Ой сподівайся мене тоді в гості, як будуть о Петрі бистрії ріки-озера замерзати, об рідзві калина в лузі процвітати, пойдти, сестро, до тихого Дунаю, візьми ти, сестро, піску у білу ручку, посій ти, сестро, на каменю. Коли той буде пісок на білому каменю зіходжати, синім цвітом процвітати, хрещатим барвінком біленький камінь устилати, різними красними цвітами украшати, — тоді, сестро, буду до тебе в гості прибувати, твого життя при бідності доглядати».

Трапляється і прийом розкриття інакомовного образу шляхом заперечення: «як синім озером о Петрі не замерзати, а о святім Василю калині білим цвітом не процвітати, так мені вік-віком у гостях не бувати».

Пісенний фольклор України, розглянутий через призму етнології, переконав нас у правомірності слів М. В. Гоголя, що для України народні пісні — «все, поезія, і історія, і батьківська могила. Хто не зрозумів їх глибоко, той нічого не узнає про колишній побут цієї квітучої частини Росії. Історик не повинен шукати в них вказання дня і числа битви або точного пояснення місця вірної реляції; в цьому відношенні небагато пісень допоможуть йому. Але коли він захоче пізнати справжній побут, стихії характеру, всі найтонші відтінки почуттів, хвилювань, страждань, радощів описуваного народу, коли захоче випитати дух минулого віку, загальний характер всього цілого і окремо кожного частково, тоді він буде задоволений цілком; і історія народу розкриється перед ним в ясній величі. Пісні малоросійські можуть цілком назватися історичними, тому що вони не відриваються ні на мить від життя і завжди відповідають тодішньому моментові і тодішньому стану почуттів. Всюди проймає їх, всюди дихає в них... широка воля козацького життя». ¹ В листі до Срезневського він писав: «...Кожний звук пісні мені промовляє жвавіше про минуле, ніж наші мляві й короткі літописи». ²

Високо оцінював етнологічні аспекти усної народної поетичної творчості і наш вітчизняний педагог В. О. Сухомлинський. Дослідники народознавчих витоків його педагогічної спадщини А. С. Бик та М. В. Семенков зазначали: «Український етнос виробив своєрідну і неповторну систему етичних цінностей, яка найповніше виражає його менталітет, особливості національної свідомості, характеру і темпераменту. У найбільш вираженому вигляді ці свої особливості народ постійно відтворює і розвиває через мову, різноманітні форми фольклору, літературу, мистецтво, культуру і науку, побут, традиції, звичаї і обряди». ³

У наш час, час національного і культурного відродження, в Україні поширюється рух по впровадженню в шкільну та вузівську освіту етнопедагогіки та народознавства.

Поняття «народознавство» містить у собі етнологію і фольклористику і щільно наближається до іншого, такого ж глибокого і багатого поняття — «українознавство». Щоб нарешті на Україні школа була українською, необхідно, щоб і зміст усіх наук, усього виховання також був українським. Діти повинні мати мову землі, на якій вони живуть, силу цієї землі, її красу й історію. Без цього про національну освіту не може бути й мови.

Нарешті загальновизнанною стала думка, що без використан-

¹ Гоголь М. В. Твори. — В трьох томах. — Т. III. — С. 393.

² Там же. — С. 394.

³ Бик А. С., Семенков М. В. Народознавчі витoki педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського. // Початкова школа. — № 10. — 1993. — С. 44.

ня у навчально-виховному процесі живлющих джерел історичного досвіду народу не можна прищепити учням високу духовність.

Вивчення народознавства в школі — не тимчасова «мода» чи чергова «кампанія», а насущна потреба й головний атрибут справжнього виховання.

В професійній педагогіці упродовж десятиліть фактично ігнорувалися прогресивні сімейно-побутові виховні традиції і національні звичаї нашого народу.

Народознавство — це сукупність знань про народ, його походження, розселення, історію, національну культуру, побут. Внаслідок його вивчення формується історична пам'ять та духовність підрастаючих поколінь.¹

Як тут не згадати М. Т. Рильського:

«Нема мудріших, ніж народ, учителів,
У нього кожне слово — це перлина,
Це праця, це натхнення, це людина!»

У своєму арсеналі педагогіка народознавства має по суті ті ж виховні засоби, що й етнопедagogіка: рідна мова, фольклор, систематична посильна праця, національні звичаї і культурно-історичні традиції народу, народне мистецтво, ремесла і промисли, народі свята, обряди, символи й атрибути, дитячі ігри та іграшки, народний календар, мудрі заповіді народної моралі, народні знання і проповіді стосовно різних сфер життя людини і суспільства, народні правила взірцевої поведінки й спілкування між людьми, культура сімейних, родинних і міжнаціональних відносин тощо.²

К. Д. Ушинський писав: «Громадське виховання, яке зміцнює і розвиває в людині народність, розвиваючи водночас її розум і самосвідомість, сприяє розвитку народної самосвідомості взагалі, воно вносить світло свідомості у тайники народного характеру і робить сильний і благородний вплив на розвиток суспільства, його мови, його літератури, його законів, словом, на всю його історію... Усяка жива історична народність є найпрекраснішим створінням Божим на землі, і вихованню лишається тільки черпати з цього багатого і чистого джерела».³

Тільки покоління, сформоване на моральних надбаннях предків, зможе утверджувати нову духовність, продовжувати і розвивати культурно-історичні традиції, забезпечувати вічність, безсмертя народу. А звідси — кожне покоління має втілювати в собі народну культуру, психологію, звичаєвість, характер — бути но-

¹ Стельмахович М. Г. Етнопедagogічні основи вивчення народознавства в школі // Початкова школа. — 1990. — № 12. — С. 2.

² Див.: Стельмахович М. Г. Етнопедagogічні основи вивчення народознавства в школі // Початкова школа. — 1990. — № 12. — С. 4.

³ Ушинський К. Д. Вибр. пед. тв. У 2 т. — Т. 1. — С. 101.

сієм національного менталітету. Велику роль у залученні молоді до духовних скарбів народу України належить усній народній творчості.

У фольклорі знайшло відображення передусім те, що пройшло через душу народну, тобто те, що відбилось у духовному житті і що вплинуло на життя народу.¹

Сьогодні не можна вважати себе освіченою людиною, не осягнувши значення найбільшого скарбу, створеного народом впродовж тисячоліть, — його усної історії, філософії, його надій і сподівань, виспіваних, вистражданих всіма поколіннями.

Настав час повернутися до замулених криниць народної духовності. Останнім часом вивчення народної поетичної творчості, основ етнографії набуває великої ваги. Проблема народознавства, поширення знань про народ починає все більше і більше цікавити суспільство, бо йдеться про виховання юної зміни, про моральне здоров'я майбутніх поколінь. У школах починають читатися факультативи з українського фольклору, етнографії та народознавства. Вони покликані сприяти пробудженню і піднесенню національної свідомості, культурного генофонду України.²

Українські народні думи, історичні пісні, балади, соціально-побутові, ліричні пісні та дитячий пісенний фольклор з давніх-давен були носіями етнічного коду українців. «Жоден народ, — зазначав Г. Булашев, — не пам'ятає початку своїм казкам і пісням. Так споконвіку ведеться, що переповідаються вони усно з роду в рід, з покоління в покоління, як священний заповіт старовини... «старим людям на слухання, а молодим — для пам'яті...»³

Кожен з розділів нашої роботи є яскравим цьому підтвердженням. Матеріал, зібраний і досліджений нами, може бути використаний під час програмних уроків з української літератури, фольклору, етнографії, народознавства, історії та культури України.

¹ Фролова К. П. Слово про пісенне народознавство // Стрюк Л. Б., Яловий Ф. З. Поетичне народознавство. — К., 1993. — С. 3.

² Див.: Стрюк Л. Б., Яловий Ф. З. Поетичне народознавство. — С. 11.

³ Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. — К.: Довіра, 1992. — С. 25—26.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Апанович О. Розповіді про запорізьких козаків. — К.: Дніпро, 1991.
2. Бандура О. М. Вивчення української літератури в 5 класі. — К., 1972.
3. Бик А. С., Семенов М. В. Народознавчі витoki педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського // Початкова школа. — № 10. — 1993.
4. Білозерська Л. М. Думці не заснути, любові не згаснути: З досвіду роботи Малої Академії народних мистецтв // Українська мова і література в школі. — 1990. — № 1. — С. 29—34.
5. Боплан Гійом Левассер де. Опис України. — Львів, 1990.
6. Борисенко В. К. Весільні звичаї та обряди на Україні. — К., 1988.
7. Булашев І. Український народ. — К.: Довіра, 1992.
8. Вітренко Р. І. Є у школі «Світлиця...» // Українська мова і література в школі. — 1990. — № 5. — С. 55—58.
9. Воронич Г. В., Железняк М. Г. Пісня завжди буде поміж нас // Українська мова і література в школі. — 1989. — № 8.
10. Воропай О. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис. — Мюнхен: Українське видавництво, 1966. Т. I—II. — К.: Оберіг, 1991.
11. Гайдай М. М. Етичні й естетичні принципи у слов'янській народній баладі. — К., 1978.
12. Гегель Г. В. Ф. Естетика. — Т. I. — М., 1973.
13. Гнатюк В. Вибрані статті про народну творчість. — К., 1966.
14. Гордійчук М. М. Фольклор і фольклористика. — К., 1979.
15. Горленко В. Ф., Наулко В. І. Українське народознавство: зародження, розвиток, перспективи // Кultura і побут населення України: Навчальний посібник. — К.: Либідь, 1991.
16. Грицай М. С., Бойко В. Г., Дунаєвська Л. Ф. Українська народна поетична творчість. — К., 1983.
17. Грушевський М. Як жив український народ. — К.: Веселка, 1992.
18. Давечин Д. С., Гречук Г. М. Два уроки з народознавства про калину // Українська мова і література в школі. — 1991. — № 5.
19. Декларація про державний суверенітет України: Прийнята Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 р. — К., 1991.
20. Дей О. Народна лірика кохання // Пісні кохання. — К.: Дніпро, 1986. — С. 5—20.
21. Дей О. Наша пісня, наша дума // Розлилися круті бережечки. — К., 1972.
22. Дей О. І. Поетика української народної пісні. — К.: Наук. думка, 1978.
23. Дей О. І. Сторінки історії української фольклористики, К., 1975.
24. Дей О. І. У світі народної балади // Балади. — К.: Дніпро, 1987.
25. Добролюбов М. О. Літературно-критичні статті. — К., 1950.
26. Добрянський А. Скарбниця мудрості й краси // Чи я в лузі не калина була. — К., 1991.
27. Довженко О. П. Сторінки щоденника // Прорив: Худож.-публіцист. зб. — К.: Молодь, 1989.
28. Довженко Г. В. Український дитячий фольклор. — К.: Наук. думка, 1981.
29. Здоровега Н. І. Нариси народної весільної обрядовості на Україні. — К., 1974.
30. Кашенко А. Оповідання про славне Військо Запорізьке Низове. — Дніпропетровськ: Січ, 1991.
31. Кирдан Б. П. Собиратели народной поэзии. Из истории украинской фольклористики XIX в. — М.: Наука, 1974.
32. Кирдан Б. П. Украинские народные думы. — М., 1962.

33. Кирдан Б. П. Український народний епос. — М., 1965.
34. Кіліченко Л. М. Українська дитяча література. — К.: Вища школа, 1979.
35. Кінько А. М. Балади // Українська народна поетична творчість. — К., 1965.
36. Коваль А. П. Слово про слово. — К.: Радянська школа, 1986.
37. Ковальчук О. В. Українське народознавство. — К.: Освіта, 1992.
38. Козачук Г. О. Українська мова для абітурієнтів. — К.: Вища школа, 1993.
39. Китчів Р. Ф. Етнографічно-фольклористична діяльність «руської трійці»: — К.: Наукова думка, 1990.
40. Колесса Ф. Українська усна словесність. — Едмонтон: Канадський Інститут Українських Студій. Альбертський університет, 1983.
41. Колесса Ф. Фольклористичні праці. — К., 1970.
42. Кондратюк А. З вишневого саду. — К.: Молодь, 1991.
43. Крип'якевич І. П. Історія України. — Львів: Світ, 1990.
44. Королевич О. Д. Українські народні думи та історичні пісні XVI—XVII ст. — К., 1959.
45. Кравець О. М. Сімейний побут і звичаї українського народу: Іст.-етногр. нарис. — К., 1966.
46. Кувеньова Л. Ф. Громадський побут українського селянства. — К., 1963.
47. Культура і побут населення України /В. І. Наулко, Л. Ф. Артюх, В. Ф. Горленко та ін. — К., Либідь, 1991.
48. Курочкін О. В. Громадський побут і звичаєвість // Культура і побут населення України. — К., 1991.
49. Матейко К. І. Український народний одяг. — К., 1977.
50. Мишанич С. В. Система жанрів в українському фольклорі // Рад. школа. — 1990. — № 2.
51. Мишанич С. В. Українські народні думи // Народні думи. — К.: Дніпро, 1986.
52. Мишанич С. В. Усна народна творчість // Культура і побут населення України. — К., 1991.
53. Народні пісні в записях Михайла Яцкова. — К., 1983.
54. Наулко В. И., Миронов В. В. Культура и быт украинского народа. — К., 1977.
55. Наулко В. І. та ін. Культура і побут населення України. — К.: Либідь, 1991.
56. Неживий О. І., В. Д. Ужченко. Дидактичний матеріал з народознавства на уроках української мови. — К.: Освіта, 1993.
57. Николаева Т. А. Украинская народная одежда. Среднее Поднепровье. — К., 1987.
58. Нудьга Г. Слово і пісня. — К.: Дніпро, 1985.
59. Нудьга Г. А. Українська балада. — К., 1970.
60. Нудьга Г. А. Українська народна балада // Українська мова і література в школі. — 1968. — № 12. — С. 11—18 (Цит. за: Український фольклор: критичні матеріали. — К., 1978).
61. Нудьга Г. А. Українська пісня в світі. — К.: Музична Україна, 1989.
62. Нудьга Г. А. Український поетичний епос // Думи. — К., 1971.
63. Обряди и верования древнего населения Украины: Сборник науч. трудов. — К.: Наукова думка, 1990.
64. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу. — К.: Абрис, 1991.
65. Павлій Д. П. Героїчна поезія українського народу // Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1955.

66. Павлій Д. П. Думи // Українська народна поетична творчість. — К., 1965.
67. Погребенник Ф. М. Наша думка, наша пісня. — К., 1991.
68. Поліщук В. Т. Нелегко це — жити в неспокої // Українська мова і література в школі. — 1990. № 1 — с. 27—28.
70. Пономарев А. П. Развитие семьи и брачно-семейных отношений на Украине. — К., 1989.
71. Потєбня А. А. Эстетика и поэтика. — М., 1976.
72. Правдюк О. А. Українська музична фольклористика. — К., 1978.
73. Правдюк О. А. Пісенний літопис народу // Розцвітай наш край. — К.: Музична Україна, 1987.
74. Пропп В. Я. Фольклор и действительность. — М., 1976.
75. Путилов Б. Н. Исторические корни и генезис славянских балад об инице. — М., 1964.
76. Путилов Б. Славянская историческая балада. — М.—Л., 1965.
77. Рильський М. Т. Героїчний епос українського народу // Твори: В 10-ти томах. — Т. 9. — К., 1963.
78. Рильський М. Фольклористичні праці // Рильський М. Т. Збір. творів: У 20-ти т. — К., — 1987. — Т. 16, с. 7—179.
79. Самойлович В. Н. Народное архитектурное творчество Украины. — К., 1989.
80. Самойлович В. П. Українське народне житло. — К., 1972.
81. Січинський В. Чужинці про Україну: Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть. — К., 1992.
82. Складанний І. П. Наша школо, доброти коліско...: Будні і свята Малої академії народних мистецтв ім. П. П. Чубинського // Українська мова і література в школі. — 1989. — № 6. — С. 40—52.
83. Скрипка В. М. Українська, чеська та словацька народна лірика. — К.: Наукова думка, 1970.
84. Скрипка В. М., Сенчурова В. М. Козацькі пісні як вияв національної свідомості // Українознавство і гуманізація освіти. — Ч. III. — Дніпропетровськ, 1993.
85. Скуратівський В. Наш національний феномен // Березиня. — 1992. — № 1.
86. Скуратівський В. Т. Березиня. — К., 1987.
87. Скуратівський В. Покуть. — К.: Довіра, 1992.
88. Спробуємо толокою // Березиня (Історія, звичаї, традиції українського народу). — 1992. — № 1.
89. Стельмах М. Вступне слово // Народні перлини. — К.: Дніпро, 1971.
90. Стельмах М. Вступне слово // Думи: історико-героїчний цикл. — К., 1982.
91. Стельмахович М. Г. Етнопедагогічні основи вивчення народознавства в школі // Початкова школа. — 1990. — № 12.
92. Стельмахович М. Г. Народна педагогіка. — К.: Радянська школа, 1985.
93. Стрюк Л. Б. Відображення образної свідомості українського народу в пісенному фольклорі // Українознавство і гуманізація освіти. — Ч. III. — Дніпропетровськ, 1993.
94. Стрюк Л. Б. Поетика пісенного фольклору Дніпропетровщини. // Культура Придніпровського регіону в контексті загальноукраїнської культури. — Дніпропетровськ, 1991.
95. Стрюк М. І. Морально-етичні погляди українців та їх відображення в народнопісенній творчості Придніпров'я // Міжнародні відносини на Півдні України: історія та сучасність. — Запоріжжя, 1993.
96. Стрюк Л. Б., Стрюк М. І. Етнологічні аспекти народної ліричної пісні // Проблеми української фольклористики. — Львів, 1993.

97. Стрюк Л. Б., Яловий Ф. З. Поетичне народознавство. — К., 1993.
98. Стрюк М. І., Стрюк Л. Б. Відображення історичної свідомості українців в пісенному фольклорі // Сучасний стан та проблеми розвитку українського суспільствознавства. — Дніпропетровськ, 1993.
99. Стрюк М. І. та ін. Матеріали з історії культури України. — Кривий Ріг, 1993.
100. Тематика уроків народознавства /Розроблена у Гнідинській восьмирічній школі // Українська мова і література в школі. — 1989. — № 6. С. 52—53.
101. Ужченко Т. Г. Дидактичний матеріал з української мови. — К.: Освіта, 1992.
102. Українська народна поетична творчість /О. І. Дей. — К., 1978.
103. Український фольклор: Критичні матеріали. — К.: Вища школа, 1978.
104. Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. — К., 1992.
105. Франко І. Студії над українськими піснями // Франко І. Я. Збір. творів: У 50-ти т. — К., 1984. — Т. 42, Т. 43.
106. Фролова К. П. Слово про пісенне народознавство // Стрюк Л. Б., Яловий Ф. З. Поетичне народознавство. — К., 1993.
107. Фролова К. П. Ярина. Учебний посібник з народознавства. — Дніпропетровськ: Дніпродрук, 1993.
108. Хоменко В. Г. Історичні пісні // Українська народна поетична творчість. — К., 1965.
109. Чапенко І. П. Питання розвитку героїчного епосу східних слов'ян. — К., 1959.
110. Чередищенко Д. С. Смак чистої води // Українська мова і література в школі. — 1990. — № 3. — С. 50—52.
111. Чистов К. В. Народные традиции и фольклор. — Л., 1986.
112. Шумада Н. С. Балади // Закувала зозуленька: Антологія української народної творчості. — К., 1989.
113. Шумада Н. С. Сучасна пісенність слов'янських народів. — К., 1981.
114. Шербіна В. І. Ой вербо, вербо зелена... / Українська мова і література в школі. — 1991. — № 7.
115. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. — У 3 т. — К., Наукова думка, 1990—1991.
116. Балади. — К., Дніпро, 1987.
117. Балади. Кохання та дошлюбні взаємини. — К.: Наукова думка, 1987.
118. Балади. Родинно-побутові стосунки. — К.: Наукова думка, 1988.
119. Баладні пісні. — К.: Музична Україна, 1969.
120. Веселка. Антологія української літератури для дітей. — В 3-х томах. — К.: Веселка, 1984. — Т. 1.
121. Дитячий фольклор. — К.: Дніпро, 1986.
122. Думи. Історико-героїчний цикл. — К., 1982.
123. Закувала зозуленька: Антологія української народної творчості. — К., 1989.
124. Жартівливі та сатиричні пісні. — К.: Дніпро, 1988.
125. Нам пора для України жить. — Дрогобич: Відродження, 1991.
126. Народні думи. — К.: Дніпро, 1986.
127. Народні перлини. — К.: Дніпро, 1971.
128. Новосад Р. Сопілка. — Львів, 1991.
129. Пісні кохання. — К.: Дніпро, 1986.
130. Розлилися круті бережечки. — К.: Веселка, 1985.
131. Терен,мати, коло хати / Українські народні ліричні та жартівливі пісні. Пісенник. — К.: Музична Україна, 1989.
132. Українське дошкілля. — К.: Музична Україна, 1991.
133. Українські народні думи та історичні пісні. — К.: Мистецтво, 1990.

134. Українські народні жартівливі пісні. Пісенник. — К.: Музична Україна, 1989.
135. Українські народні пісні. — К.: Музична Україна, 1989.
136. Українські народні пісні: У двох книгах. — К.: Мистецтво, 1954.
137. Українські народні пісні. Пісенник. — К.: Музична Україна, 1984.
138. Короткий тлумачний словник української мови. — К.: Радянська школа, 1978.
139. Лесин В. М., Пулинець О. С. Словник літературознавчих термінів. — К.: Радянська школа, 1965.
140. Квятковский А. П. Поэтический словарь. — М., 1966.
141. Краткий словарь по философии. — М., 1970.
142. Литературный энциклопедический словарь. — М.: Советская энциклопедия, 1987.
143. Народоведение // Большая советская энциклопедия. — М.: Советская энциклопедия, 1974. — Т. 17. — С. 286.
144. Народознавство // Українська Радянська Енциклопедія. — К.: УРЕ, 1982. — Т. 7. — С. 264.
145. Словарь украинского языка /Б. Д. Грінченка. — К., 1908.
146. Словник іншомовних слів. — К., 1974.
147. Толковый словарь русского языка /Д. Н. Ушаков. — М., 1935.
148. Толковый словарь русского языка /Б. М. Волин, Д. Н. Ушаков. — М., 1938.
149. Українська літературна енциклопедія. — Т. № 1. — К., 1988.
150. Українська літературна енциклопедія. — Т. 2. — К., 1990.

З М І С Т

Незглибиме джерело. (К. П. Фролова)	
Розділ 1. Пісня як джерело народознавства. (Л. Б. Стрюк)	3
Розділ 2. Етнологічні аспекти колискових. (Л. Б. Стрюк, Ф. З. Яловий)	15
Розділ 3. Народознавчий потенціал забавлянок та дитячих пісень. (Л. Б. Стрюк)	39
Розділ 4. Природні реалії України як факт національної та образної свідомості українців, вираженої у піснях (Л. Б. Стрюк)	72
Розділ 5. Народна пісня про матеріальну культуру українців. (Л. Б. Стрюк)	105
Розділ 6. Відображення життя і побуту різних соціальних верств в українських народних думах, історичних та соціально-побутових піснях. (Л. Б. Стрюк, М. І. Стрюк, Ф. З. Яловий)	145
Розділ 7. Народна звичаєвість у історичних піснях та думах. (Л. Б. Стрюк, М. І. Стрюк)	192
Розділ 8. Етнобугтя українців і його відображення у піснях-баладах. (Л. Б. Стрюк)	239
Розділ 9. Відображення морально-етичних норм у народній ліриці. (Л. Б. Стрюк)	289
Розділ 10. «А пісня — це душа. Вона живе в тобі». І. Драч. (Л. Б. Стрюк)	321
Список літератури	327

Стрюк Л. Б., Стрюк М. І., Яловий Ф. З.

Пісенна етнологія України / Посібник для студентів педагогічних інститутів спеціальності 2102 — Українська мова та література. Київ, 1994.

У посібнику вперше український пісенний фольклор розглядається як джерело народознавства, в якому знайшли відбиток природні реалії та матеріальна культура України як факт національної та образної свідомості українців, життя і побут різних верств населення, народна звичаєвість, морально-етичні норми. Аналізуються особливості відображення етнологічних аспектів в колискових, дитячих піснях та забавлянках, ліричних та соціально-побутових піснях, баладах, народних думах та історичних піснях.

Для викладачів та студентів педагогічних вузів, вчителів.

Стрюк Лариса Борисівна
Стрюк Микола Іванович
Яловий Федір Захарович

ПІСЕННА ЕТНОЛОГІЯ УКРАЇНИ

Навчальний посібник

Затверджено Міністерством освіти України як навчальний посібник для студентів вузів.

Вступна стаття доктора філологічних наук, професора **Фролової Клавдії Пазлівни**.

Відповідальний редактор, професор **Любар Олександр Опанасович**.

Здано до набору 2.06.94. Підписано до друку 6.02.95. Формат 60x84¹/₁₆.
Папір газ. Гарнітура літ. Ум. друк. арк. 19,5. Ум. фарбо-відб. 19,6.
Тираж 1000. Зам. 1802.

317220, Бобринець, Луначарського, 78
Бобринецька райдрукарня
Кіровоградського комітету у справах преси та інформації